

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GENÇLERİN ÖLÜM VE AHİRET
TASAVVURUNUN DİN EĞİTİMİNE GÖRE
İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Cemil ORUÇ

II. Danışman

Dr. Öğrt. Üyesi Mehmet Su

Hazırlayan

Abide ULU

MALATYA -2025

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

GENÇLERİN ÖLÜM VE AHİRET TASAVVURUNUN DİN EĞİTİMİNE GÖRE
İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Abide ULU

Danışman
Prof. Dr. Cemil ORUÇ
Dr. Mehmet SU

MALATYA-2025

ONUR SÖZÜ

Bu tez çalışması, danışmanlarım Prof. Dr. Cemil ORUÇ ve Dr. Mehmet SU'nun akademik rehberliğinde tarafımda hazırlanmıştır. “Gençlerin Ölüm ve Ahiret Tasavvurunun Din Eğitime Göre İncelenmesi” başlıklı bu yüksek lisans tezinde, bilimsel araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiştir. Çalışmada, doğrudan ya da dolaylı olarak faydalanılan tüm kaynaklar, akademik ilkelere uygun biçimde metin içinde atıf yapılarak ve kaynakçada eksiksiz biçimde belirtilmiştir. Bu beyanla, söz konusu çalışmanın bilimsel dürüstlük ve etik kurallar çerçevesinde, özgün biçimde tarafımdan kaleme alındığını onurla teyit ederim.

18/06/ 2025

Abide ULU

TEŞEKKÜR

Bu araştırmanın hazırlanmasında ve yürütülmesinde öncelikle, akademik sürecim boyunca bilgi, birikim ve rehberlikleriyle bana yol gösteren çok kıymetli danışmanlarım Prof. Dr. Cemil ORUÇ ve Dr. Mehmet SU hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Her iki hocam da sabırları, yönlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle bu çalışmanın şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Bilimsel araştırma yöntemlerinde bilgisini ve desteğini sunan Prof. Dr. Süleyman Nihat ŞAD hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Yüksek Lisans eğitim sürecim boyunca emeği geçen Prof. Dr. Yusuf BATAR, Doç. Dr. Recep UÇAR ve Prof. Dr. İbrahim AŞLAMACI hocalarıma teşekkür ederim. Kendilerinden aldığım destek, akademik hayatım boyunca bana yol gösterici olmaya devam edecektir.

Hayatım boyunca her zaman yanımda olan, bana koşulsuz sevgi, sabır ve destek veren sevgili anneme, bu süreçte başım her sıkıştığında yardımına koşan kardeşim Nermin ULU' ya en derin şükranlarımı sunuyorum.

ÖZET

Araştırmanın amacı, gençlik dönemindeki bireylerin geçmişte aldıkları din eğitimi ile ölüm ve ölüm sonrası tasavvuru arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik (olgusal) yaklaşım kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu seçilirken, nitel yaklaşım stratejilerinden amaçlı örneklem kriteri olarak belirlenmiş ve ölçüt örnekleme yöntemi uygulanmıştır. 26 katılımcı ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Araştırma verileri yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla elde edilmiştir. Araştırma verilerinden elde edilen bulgular neticesinde ailede ve din eğitimi kurumlarında alınan eğitimin bireylerin ölüm ve ölüm sonrası tasavvurunu etkilediği görülmüştür. Katılımcılar, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ölüm ve ölüm sonrasına dair gerekli bilgilerin verilmediğini ifade etmişlerdir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun ölüm ve ölüm sonrası hakkında ailede yeterli ve sağlıklı bilgiye ulaşamadıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda, ölüm ve sonrasına dair bir eğitimin uzmanlarca verilmesi gerektiği, sağlıklı bir şekilde elde edilmeyen bilgilerin bireylerin ölüm ve ölüm sonrası hayat tasavvuru açısından olumsuz yönde tesir ettiği ve bu durumun bireyde ölüm olgusuna yönelik kaygıya ve korkuya sebebiyet verdiği sonucuna varılmıştır. Ölüm ve ölüm sonrası tasavvurunun doğru ve sağlıklı bir şekilde oluşması için başta aile kurumuna, örgün ve yaygın eğitim kurumlarına önemli görevler düşmektedir. Gelişim dönemlerine uygun olarak hazırlanmış içeriklerle gerekli eğitimlerin verilmesinin oldukça önem arz ettiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Gençlik Dönemi, Ölüm Tasavvuru

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate the relationship between the religious education received by individuals during their youth and their perceptions of death and the afterlife. The study employs a qualitative research method using a phenomenological (experiential) approach. The research population consists of young individuals studying at various faculties of Adıyaman University. For the selection of the sample group, purposive sampling was chosen as a qualitative strategy, and criterion sampling was implemented. Interviews were conducted with 26 participants. Data for the study were collected through semi-structured interview forms. The findings from the data reveal that the religious education received in families and religious education institutions significantly influences individuals' perceptions of death and the afterlife. Participants expressed that formal and informal educational institutions fail to provide adequate information about death and the afterlife. It was determined that the majority of participants could not access sufficient and accurate information about death and the afterlife within their families.

In this context, it was concluded that education on death and the afterlife should be provided by experts, as insufficient or inaccurate information negatively impacts individuals' perceptions of death and the afterlife, leading to anxiety and fear about the concept of death. Families, as well as formal and informal educational institutions, are seen as playing crucial roles in fostering a proper and healthy understanding of death and the afterlife. The study emphasizes the importance of providing necessary education through content tailored to developmental stages.

Keywords: Religious Education, Youth Period, Perception of Death

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problemi.....	1
1.2. Alt Problemler	3
1.3. Araştırmanın Amacı	4
1.4. Araştırmanın Önemi.....	4
1.5. Varsayımlar	6
1.6. Sınırlılıklar.....	6
1.7. İlgili Literatür.....	6
1.7.1. Yurt içinde Yapılan Bazı Araştırmalar	6
1.7.2. Yurt Dışında Yapılan Bazı Çalışmalar	9

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Ölüm	10
2.1.1. Felsefi Açıdan Ölüm	11
2.1.1.1. Batı Felsefesinde Ölüm	12
2.1.1.2. İslam Felsefesinde Ölüm	14
2.1.2. Psikolojik Açıdan Ölüm ve Ölüme Karşı Tutumlar	17
2.1.2.1. Ölümü Kabullenmeme-İnkâr Etme	20
2.1.2.2. Ölümü Kabullenme.....	20
2.1.2.3. Ölüme Meydan Okuma	21
2.1.2.4. Ölümü İsteme	21

2.1.2.5. Yas Tutma	22
2.1.2.6. Ölümsüzlük İsteği	22
2.1.4. Dini Açıdan Ölüm.....	23
2.1.4.1. İslam Dini ve Ölüm	25
2.2. Ölüme Yönelik Tepkiler	26
2.2.1. Ölüm Kaygısı	27
2.2.2. Ölüm Korkusu	28
2.3. Ölüm ve Eğitimi.....	30
2.3.1. Gelişimsel Açıdan Ölüm.....	32
2.3.2. Din Eğitimi ve Ölüm.....	33
2.3.3. DKAB (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) Ders Müfredatında Ölüm Teması.....	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli	38
3.2. Katılımcılar	38
3.3. Veri Toplama Araçları	39
3.4. Veri Toplama Süreci.....	40
3.5. Verilerin Analizi	40
3.6. Geçerlilik ve Güvenirlik	41

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM BULGULAR VE YORUM

4.1. Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	42
4.2. Araştırmanın İkinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar	45
4.2.2. Din Eğitiminde Ölüm ve Ölüm Ötesine ilişkin Konuların Yeterliliği	46
4.3. Araştırmanın Üçüncü Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar	47
4.3.1. Din Derslerinin Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayata Bakış Açısını Etkileme Durumu	48
4.3.2. Ölüm ve Ölüm Ötesine Dair Endişe ve Umutları Etkileyen Faktörler ..	49
4.4. Araştırmanın Dördüncü Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar	51

4.5. Araştırmanın Beşinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar	53
4.6. Araştırmanın Altıncı Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar	55

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Tartışma ve Sonuç.....	58
5.1.1. Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç	58
5.1.2. Araştırmanın İkinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç.....	60
5.1.3. Araştırmanın Üçüncü Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç.....	62
5.1.4. Araştırmanın Dördüncü Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç	64
5.1.5. Araştırmanın Beşinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç.....	65
5.1.6. Araştırmanın Altıncı Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç	67
5.2. Öneriler	68
5.2.1. Ebeveynler İçin Öneriler	69
5.2.2. Eğitimciler İçin Öneriler.....	69
5.2.3. Araştırmacılar İçin Öneriler	70
KAYNAKÇA.....	72
EKLER	80
Ek 1. Kişisel Bilgi Formu.....	80
Ek 2. Bilgilendirilmiş Onam Formu	81
Ek 3. Veri Toplama Aracı Örneği	83
Ek 4. Etik Kurul Onay Raporu.....	86

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Temel Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu	36
Tablo 2.2. Orta Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu	37
Tablo 3.1. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler	39
Tablo 4.1. Ölüm Kavramı	42
Tablo 4.2. Ölüm Ötesi-Ahiret Tasavvuru	43
Tablo 4.3. Ölüm ve Ölüm Ötesine İlişkin Düşüncelerinin Oluşmasında Belirleyici Olan Faktörler	46
Tablo 4.4. Din Eğitiminde Ölüm ve Ölüm Ötesine ilişkin Konuların Yeterliliği.....	46
Tablo 4.5. Din Derslerinin Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayata Bakış Açısını Etkileme Durumu	48
Tablo 4.6. Ölüm – Ölüm Ötesi Endişe ve Umutları Etkileyen İnanç veya Bilgiler.....	49
Tablo 4.7. Günlük Yaşamdaki Dini Pratikler veya İbadetlerin Ölüm ve Sonrası Hakkında Düşünceleri Etkileme Biçimi	51
Tablo 4.8. Ölüm ve Ölüm Ötesi İle Alakalı Sorulara Cevap Aranılan Kaynaklar.....	53
Tablo 4.9. Ölüm ve Din Eğitimi ile İlgili Müstakil Olarak Hazırlanmış Bir Din Eğitiminin Gerekliliği	55

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problemi

Ölüm her canlı için kaçınılmaz bir gerçektir. Hayatın tüm adımları ölüme doğrudur. Ölümün gerçekleşmesiyle dünya hayatı kesin olarak sona ermektedir. Ölüm her dönemde ve tüm kültürlerde bireyi meşgul eden bir hakikat olmuştur (Hökelekli, 1992). Bu hakikat genç veya yaşlı olsun fark etmeksizin, her birey için farklı anlamlandırmalara ve kaygılara sebep olabilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2023) verilerine göre Türkiye’de son 4 yılın ölüm oranları şu şekilde kayıtlara geçmiştir; 2019 yılında ölen insan sayısı 436.624 iken bu sayı 2020 yılında 509.048’dir. 2021 yılına geldiğimizde ölen insan sayısı 566.485’dir ve 2022 yılında bu sayı %10,9 oranında azalarak 504.839 olmuştur (TÜİK, 2023). Bu verilere göre ölüm oranlarının yıllara göre artması veya azalması sonucuna ulaşmakla beraber, ölümün tüm insanlar için zamanı geldiğinde kaçınılmaz bir hakikat olduğu da gözler önüne serilmektedir.

Alan yazın incelendiğinde, ölüm fenomeni neredeyse her bilim dalı için özel bir inceleme konusu olmuştur. Öyle ki müstakil olarak psikoloji biliminde “ölüm psikolojisi”, sosyolojik olarak “ölüm sosyolojisi”, felsefede “ölümün felsefesi” veya “ölüm felsefesi” gibi başlıklar altında araştırma örneklerine rastlamak mümkündür. Teolojik zeminde de ölüm ve ölüm ötesi fenomenleri doğrudan bu alanın çalışma konuları olmuştur. Eğitim alanına geldiğimizde ise araştırmacıların çalışmalarında ölüm konusuna yeteri kadar yer vermediğini görmekteyiz (Onur, 2014). Böylesi doğal bir konunun incelenmesi hususunda şüphesiz toplumdaki tabuların etkili olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Günümüzde ölüm kavramının bireysel ve toplumsal zeminde algılanışı farklılık göstermektedir. Ölüm konuşulmaması gereken, mümkün olduğunca gözlerden uzak bir şekilde gerçekleşmesi gereken bir fenomen haline gelmiştir. Modern toplumlarda ölüm akla getirilemeyecek kadar anormal bir olaydır (Tanhan, 2007). Çağımızın hızlı gelişmeleriyle her gün yeni bir tekniğin, buluşun dünyamıza girmesi, insanoğlunun ölüm karşısındaki korkusunu yenmesinde etkili olamamıştır. Birey için kontrol edilemeyen ve kaçınılmaz bir durum olan ölüm giderek rahatsız edici bir düşünceye dönüşmektedir.

Yaşarken tecrübe edemeyeceği ve asla tam olarak anlayamayacağı bu olguyu ne kadar yadsımak ve görmezden gelmek istese de bu nihai sonun kendisini beklediğini bilmektedir (Koç, 2002). Dolayısıyla bu malumat ve farkındalık, bireyde ölüme dair bir algı oluşturmakta, davranışsal boyutta kaygı ve korku gibi durumları tetiklemektedir. Bu durum özellikle gençlik çağındaki bireyler için daha da karmaşık hale gelebilmektedir.

Ölüm ve ölüm ötesi kavramları son dönemde ulusal ve global boyutta yaşanan hadiselerden ötürü bireylerin gündemini sıkça meşgul etmektedir. Tüm dünyada etkisini gösteren salgın hastalıklar, savaşlar ve henüz yaralarını sarmaya çalıştığımız deprem felaketi gibi olaylar yaş mefhumu olmaksızın insanların ölümlü olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. Böylesi olağanüstü dönemlerde ebeveyn, evlat, yakın arkadaş, akraba kaybı gibi vefatların olması ölüm gerçeğinin hemen yanı başımızda durduğunu bizlere sürekli bir şekilde hatırlatmaktadır.

Ölüm olgusu ile ilgili algımızın ve tavrımızın şekillenmesinde yaşanan tecrübe kadar öncesinde ve sonrasında öğrendiğimiz bilgilerin önemi büyüktür. Ailenin, okulun, sosyal çevrenin, kültürün, medya araçlarının ölüm ile ilgili sunduğu bilgiler, bireyin ölüm ve ölüm ötesi tasavvurunu büyük ölçüde şekillendirmektedir. Bilhassa aile ortamında şekillenmesi gereken ölüm algısının, ebeveyn tutumlarından ötürü evde konuşulmasına dahi fırsat verilmemektedir (Grollman, 1967). Bununla birlikte birey ölüm konusu ile ilgili tam ve gerçek anlamda bilgi sahibi olabileceği bir hizmete ulaşmakta güçlük çekmektedir. Ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili sağlıklı bir şekilde edinilmiş bilgiler bireyde doğru olmayan bir ölüm algısının oluşmasına ve ölüm korkusu ve ölüm kaygısı gibi davranışlara dönüşmesine neden olmaktadır.

Ölüm konusu doğası gereği doğrudan dinin inceleme alanına girer. Çünkü dinler inananlarına ölüm ve ölüm ötesi hayata dair kendi sistemleri içinde cevaplar vermektedir. Bireyler de ölüm olgusu ve din arasında doğal olarak bağ kurmaktadır. Bu sebeple yaşamın değişmez bir hakikati olan ölüm olgusuna din eğitimi kapsamında yer vermek gerekmektedir (Şimşek, 2021). Ölüm karşısında yaşanan kaygı ve korku ile ancak doğru bir din eğitimi ile başa çıkılabileceği düşünülmektedir. Böylelikle dinler, müntesiplerine ölümün getirdiği yokluk ve hiçlik düşüncesini bertaraf etmede yardımcı olabilecektir (Özkan, 2013).

Ölüm eğitimi başta Amerika olmak üzere birçok batı ülkelerinde örgün eğitim kurumlarında veya hastanelerde din adamları tarafından ve uzman kişilerce dini danışmanlık hizmeti kapsamında sunulmaktadır (Köylü, 2004). Ölüm eğitiminin batı ülkelerinde erken dönemden itibaren verilmesi, pedagojik ve metodik alt yapısının oldukça iyi bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Ülkemizde ise din eğitimi zemininde bir ölüm eğitimi verilmesi gerektiği fikrinin ihmal edildiği görülmektedir. Ölüm eğitiminin din eğitimindeki yeri, kimlere, nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği veya böylesi bir eğitimin hangi gerekçelerle verilmemesi gerektiğine dair konular henüz cevap bekleyen problemler arasındadır. Bu alanda eğitim programları ve pedagojik gerekliliklerin tespiti konusunda yeterli sayıda saha çalışmasına henüz ulaşılmamış olunması da diğer bir problem konusunu teşkil etmektedir.

Belirtilen durumlardan hareketle, araştırmanın temel problemini “gençlere göre ölüm ve ölüm ötesi tasavvurunun oluşmasında geçmişte alınan din eğitiminin etkisi nedir” sorusu oluşturmaktadır.

1.2. Alt Problemler

Araştırmanın alt problemlerine aşağıda yer verilmektedir:

1. Katılımcılar ölüm kavramını nasıl anlamlandırmaktadır?
2. Katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair tasavvurunun oluşmasında din eğitiminin (okul, camii, vs.) etkisi nedir? Aile, arkadaş çevresi, görsel ve sosyal medyanın etkisi nedir?
3. Dini öğretiler/kodlar katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair duygu ve düşüncelerini nasıl şekillendirmektedir?
4. Katılımcıların dini ibadet ve pratikleri yerine getirme sıklığı ile ölüm ve ölüm ötesi hayat algısı arasında bir ilişki var mıdır?
5. Katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili sorularına hangi kaynaklardan cevap aramaktadır?
6. Ölüm ve ölüm ötesi hayata dair bir din eğitimine ihtiyaç var mıdır? İhtiyacın temelinde ne yatmaktadır?

1.3. Araştırmanın Amacı

Hümanist psikolojinin önemli temsilcilerinden Erich Fromm (1900-1980) ölümün, insanda iki şekilde korkuya sebebiyet verdiğine dikkat çekmektedir: Birincisi her insanın ölmek zorunda olduğuna ilişkin normal korkusu, ikincisi bireyi sürekli olarak kaygılandıran ve tedirgin eden ölüm korkusudur (Fromm, 2007). Günümüz insanı söz konusu korku ve kaygısını doğru bir şekilde ehlileştirmek yerine, onu bastırmaya, yok saymaya çalışmaktadır.

Ölüm konusu bireyin hayatında çeşitli şekillerde tecrübe edeceği bir konudur. Ebeveyn kaybı, akraba, arkadaş kaybı veya savaşlar, doğal afetler, basın yayın araçlarında sunulan ölüm sahneleriyle hemen her an ölüm ile karşılaşmaktadır. Hayatla iç içe olan ve hiçbir bireyin kaçamadığı ölüm olgusu ile ilgili doğru bir bilgilendirmeye, ölüm eğitime ihtiyaç duyulmaktadır (Atkinson, 1980). Bu hususta başta ebeveynler olmak üzere, okullar, dini danışmanlık hizmeti uygulayıcıları kritik bir görev üstlenmektedir. Söz konusu kişi ve kurumlar ölüm eğitiminin kapsamına giren doğal işbirlikçilerdir (Leviton, 1977).

Bu araştırma neticesinde, bireylerde ölüm algısının nasıl şekillendiği ve bu algının nasıl oluştuğuna dair verilerin genç yetişkinlerden elde edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı ise elde edilen verilerle, din eğitimi kapsamında ölüm eğitimi ile ilgili içerik ve uygulama geliştirilmesi konusunda, uzmanlara saha araştırması sunmaktır. Böylesi hassas ve tabulaştırılmış bir konunun daha fazla incelenmesi gerektiği, bu hususta yapılacak araştırmaların sayısının artmasının elzem olduğu görülmektedir. Bu duruma istinaden çalışmamızın verilerinin, din eğitimi alanı araştırmacılarına örneklik teşkil etmesi hedeflenmektedir. Program geliştirme uzmanları da dâhil olmak üzere, eğitimcilere ölüm eğitime dair metodolojik alt yapının oluşturulması noktasında farkındalık oluşturma beklenmektedir.

1.4. Araştırmanın Önemi

Modern yaşam ve teknolojik gelişmelerin hız kazanması ile birlikte bireylerde ölümden kaçma, ölümü inkâr etme gibi davranışların sergilenmesinde artış olduğu gözlenmektedir (Piyadeoğlu, 2021). Yaşanılan doğal afetler, hala devam etmekte olan savaşların bıraktığı etki problemi daha da görünür hale getirmektedir. Bu durum bireydeki ölüm kaygısını/korkusunu arttırmaktadır. Bireyin ölüm olgusu ile ilgili tecrübeleri ancak

başka ölümler üzerinden olmaktadır. Kendi ölümlülüğünden ziyade bir yakını kaybetmesi, bireyde yaşamının sonunda kadar unutamayacağı izler bırakmaktadır. Yaşı, cinsiyeti, sosyal ve ekonomik düzeyi ne olursa olsun her bireyin ölüm hadisesinden olumsuz yönde etkilendiği bilinmektedir. Ancak bu durumdan en çok etkilenen kitlenin çocuklar ve gençler olduğu; ölüm olgusu ile karşılaşıldığında suçluluk, keder, depresyon gibi semptomların bilhassa bu dönemdeki bireylerde sıklıkla ortaya çıktığı görülmektedir (Köylü, 2014). Örneğin Ölüm Psikolojisi (The Psychology Of Death) adlı eserinde Kastenbaum, elde ettiği bulgulardan hareketle yetişkinlere kıyasla gençlerde ölüm kaygısı düzeyinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir (Kastenbaum, 2006).

Ölüm kaygısı ve korkusu ile ilgili yapılan araştırmaların 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da ve özellikle son otuz yılda Amerika'da yükselişe geçtiği görülmektedir. Bu araştırmalarda, bireylerde ölüm kaygısına dair genel bir perspektif ortaya konmaya çalışılmıştır. Ülkemizde Batı'ya göre örnekleri daha az olsa da ölüm kaygısı ve korkusuyla alakalı çalışmaların çoğunlukla ruh sağlığı ve Din Psikolojisi alanında yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları incelendiğinde, Çevik (2002) ve Koytak (2008); çocuk, ergen ve gençlerin ölüm kaygısı yaşadığını ve ölümden korktuklarını tespit etmiştir (Şimşek, 2021).

Bu çalışmada bireylerde ölüm olgusuna dair tasavvurun şekillenmesinde geçmiş öğrenmelerin etkisinin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu öğrenmelerin tespit edilmesi amacıyla en kritik dönemlerden biri olan gençlik çağındaki bireylerle çalışılması amaçlanmaktadır. Bireylerin ölüm ve ölüm ötesi tasavvurunun şekillenmesinde, din eğitimi zemininde bir ölüm eğitimi planlanmasına ihtiyaç olup olmadığının tespiti çalışmamızı önemli kılan faktörlerin başında gelmektedir. Çalışma sonuçlarının gençlerin ölüme dair ihtiyaç duyduğu, önleyici, kriz anı ve kriz sonrası(koruyucu) birtakım eğitimlerin planlanıp uygulanması hususunda din eğitimi uzmanlarına yol göstermesi beklenmektedir. Araştırma sonuçlarının mevcut durumun ne olduğu hususunda ve gerekli ihtiyaçların tespiti noktasında başta din eğitimi alanına ve paydaşlara katkı sağlaması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Literatür incelendiğinde, genç bireylerin ölüm algısını din eğitimi bağlamında inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmaması araştırmamızın önemini arttıran faktörlerdendir.

1.5. Varsayımlar

Araştırmanın verileri, katılımcılara sorulan yarı yapılandırılmış görüşme formu soruları aracılığıyla elde edilmiş, katılımcılara herhangi bir yönlendirme veya müdahalede bulunulmamıştır. Dolayısıyla katılımcıların görüşme sorularına verdikleri yanıtların ölüm ve ölüm sonrası tasavvuruna ilişkin düşüncelerini gerçekçi şekilde yansıttıkları varsayılmıştır.

1.6. Sınırlılıklar

1. Araştırma verileri Adıyaman Üniversitesi'nde, 2024-2025 eğitim yılı, lisans dönemindeki, farklı fakültelerde eğitim görmekte olan 26 genç katılımcıdan yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla ses kaydı alınarak toplanan yanıtlarla sınırlıdır.
2. Ölüm ve ölüm ötesi tasavvurunu etkileyen birçok değişken bulunmaktadır. Bu çalışmada gençlik çağındaki bireylerin ölüm tasavvurunu oluşturan öğrenmeleri ile din eğitiminin etkisi araştırılmaktadır.

1.7. İlgili Literatür

Literatür taraması sonucunda, yurt içinde din eğitimi alanında iki çalışma dışında ölüm eğitimini doğrudan inceleyen araştırmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte Batı'da ve Türkiye'de ölüm eğitimi ile alakalı araştırmaların içeriği incelendiğinde; ölümle dolaylı olarak bağlantısı olan ölüm kaygısı ve ölüm korkusu konularını ve ölüm konusunun aktarımını, ölüm eğitiminin hedeflerini içeren araştırmalar da bu bölüme dâhil edilmiştir.

1.7.1. Yurt içinde Yapılan Bazı Araştırmalar

Tanhan (2007), Ankara Üniversitesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık bölümü lisans öğrencileri ile deneysel bir tasarım uygulayarak '*Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*' başlıklı doktora araştırması gerçekleştirmiştir. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Ölüm kaygısıyla baş etme eğitimi programının, psikolojik iyi olma düzeyine etkisinin incelendiği bu çalışmada, lisans öğrencilerine verilen bu eğitimin katılımcılarda ölüm kaygısını ve ölüm korkusunu azaltmada olumlu bir etkisinin olduğu gözlemlenmiştir.

Tanhan ve İnci (2009), ‘*Ölüm Eğitimi*’ adlı eserlerinde, ölümü felsefi, psikolojik, biyolojik ve sosyal olarak tanımlamışlardır. Ölüm kaygısı ve ölüm korkusu kavramları ve bu kavramları etkileyen değişkenler üzerinde durulmuştur. Yine ölüm süreci hakkında bilgi verilmiş ve bireylerin ölüme dair geliştirdikleri savunma mekanizmaları ile ilgili bilgilendirmeler yapılmıştır. Kitabın son bölümünde ölüm eğitiminin tarihçesi hakkında bilgi verilmiş ve bu eğitimin verilmesini zorunlu kılan etkenlere yer verilmiştir. Buna göre, ölüm eğitimi ile bireylere sahip oldukları yaşamın değerinin kavratılmasıyla ölüm kaygısının en aza indirilmesi hedeflenmektedir. Bunun sağlanabilmesi için ölüm gerçeğini kabul etmek ve hayatın değerini bilmek gerekir. Ölüm eğitiminin hedeflerinden bir diğeri ise, kayıp öncesi sürece hazırlıklı bireyler yetiştirmektir.

Arı-İnci ve Öz’ün (2009), ‘*Ölüm Eğitiminin Hemşirelerin Ölüm Kaygısı Ölümle İlişkin Depresyon ve Ölümcül Hastaya Tutumlarına Etkisi*’ makalesi, terminal dönemdeki hastalarla ilgilenen hemşirelere yönelik yapılan önemli bir çalışmadır. Nicel araştırma deseni kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada 45 yoğun bakım ve terminal dönem hasta bakımı veren hemşiresi katılımcı olarak belirlenmiştir. Toplamda yedi oturumda, haftada bir kez olacak şekilde ve 90 dakika süreyle ilgili servislerin toplantı salonlarında bu eğitim verilmiştir. Verilen ölüm eğitimi sonunda hemşirelerin ön test ve son test istatistikleri arasında anlamlı düzeyde farklılık görülmüştür. Ölüm eğitimi alındıktan sonraki puanlar ile ilgili eğitim alınmadan önceki puanların karşılaştırılması sonucunda sağlık personelinin kaygı puanlarında düşüş gözlenmiştir. Araştırma sonuçlarından hareketle terminal dönem hastaları ile ilgilenen sağlık personelinin psikolojik iyi oluşlarını desteklemek ve daha sağlıklı bakım vermelerini sağlamak amacıyla bu eğitimlerin geliştirilerek verilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.

Bölükbaşı-Macit ve Tümlü (2019), “*Temel Eğitim Düzeyinde Çalışan Psikolojik Danışmanlar İçin Okullarda “Ölüm Eğitimi”*” adlı araştırmalarında; ölüm, kayıp ve yasla karşılaşan çocuklara yardım sunan psikolojik danışmanların aldıkları “ölüm eğitimi” öncesinde konu ile ilgili yeterlik algıları ve eğitim sonrasında edindikleri bilgilerin yeterlik algılarına nasıl yansıdığını incelemeyi amaçlamıştır. Araştırmanın çalışma grubunu gönüllü 14 psikolojik danışman oluşturmaktadır. Araştırmanın verilerine yarı-yapılandırılmış görüşmeler ile ulaşılmıştır. Araştırma bulgularından hareketle ölüm eğitimi öncesinde psikolojik danışmanların çocukların ölüm, kayıp ve yas konularıyla ilgili bilgi ihtiyacının olduğu, bu konular ortaya çıktığında kişisel duygu ve

düşüncelerinin etkili yardım sunmalarına engel teşkil ettiği ve kişisel duyguları ve bilgi eksiklikleri nedeniyle çocuklara dair yanlış inançlara sahip oldukları görülmüştür. Ölüm eğitimi sonrasında ise; verilen ölüm eğitimleriyle bilgi eksikliklerini gidererek çocuklara dair inançlarında olumlu değişimler gözlenebildiği, bu konulara ilişkin kişisel duyguları üzerinde çalışmaya istekli oldukları ve bu eğitimler sayesinde bu konulara ilişkin kendilerini etkili yardım sunma noktasında yeterli hissedebildikleri ortaya konulmuştur.

Ölüm eğitimi kavramını Din Eğitimi alanında ilk olarak Köylü (2004) '*Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi"*' adlı makalesinde incelemiştir. Üç bölümden oluşan bu çalışmada ilk olarak çocukların ölüm anlayışı incelenmiştir. Çocukların ölüm anlayışının oluşmasını Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi ile açıklayan Köylü, ayrıca çocuklarda bu anlayışın oluşmasında dil ve zeka gelişiminin önemini ve yaş, tecrübe, cinsiyet, eğitim gibi faktörlerin belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Çocukların ölüm anlayışlarını inceleyen; Nagy, Vianello, Speece ve Brent gibi araştırmacıların çalışmalarına ve sonuçlarına yer vermiştir. İkinci bölümde ölüm olayının çocuklar üzerine etkisini ve yaşadıkları duyguları açıklamıştır. Çalışmanın son bölümünde çocuklara yönelik bir ölüm eğitiminde ne yapılması ve ne yapılmaması gerektiğine dair hususların tespit edilmesi ve bunlara cevap aranması amaçlandığı ifade edilmiştir. Aynı şekilde Köylü ve Oruç (2017; 2023) tarafında hazırlanan iki kitap çalışmasında ölüm eğitimi konusu farklı yönleri ile teorik olarak ele alınmıştır.

Din eğitimi alanında, Şimşek (2021), '*DKAB Öğretmenlerine Göre Din Derslerinde Ölüm Eğitimi*' doktora tezi çalışmasını literatüre kazandırmıştır. Şimşek çalışmasında nitel araştırma desenlerinden durum çalışmasını, veri toplama aracı olarak ise yarı yapılandırılmış görüşme formlarını kullanmıştır. Araştırma kapsamında 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Ankara ve Kırıkkale illerinde farklı okul türlerinde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenleri ile görüşmeler yapılmıştır. Araştırma bulgularına ilişkin olarak, çocukların ölüm konusunu merak ettiği ve bu merakın DKAB derslerinde giderilmesi gerektiğinin önemi tüm katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. DKAB derslerinde ölüm konusuna yer verilmesinin bir ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmada bu ihtiyacın psikolojik, sosyolojik ve dini temelleri ortaya konulmuştur. Ayrıca öğretmenlerden alınan görüşlerden yola çıkılarak, ders kitaplarında ölüm konusunun yer alış biçiminin revize edilmesi gerektiği konusu da önemli bir diğer husus olarak ifade edilmiştir.

1.7.2. Yurt Dışında Yapılan Bazı Çalışmalar

Dan Leviton (1977), Ölüm Eğitiminin Kapsamı (*The Scope Of Death Education*) başlıklı makale çalışmasında, ölüm eğitimi sisteminin oluşturulma süreciyle ilgili genel bir bilgilendirme yapmaktadır. Ayrıca okul öncesi dönemi ile başlayıp lise seviyesine kadar uzanan süreçte ölüm eğitimine dair dikkat edilmesi gereken noktaları vurgulamaktadır ve ölüm eğitimine başlanırken yapılması gerekenler hakkında örnekler sunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ölüm eğitiminin hedeflerine yer verilmektedir. Ölüm eğitiminin hedeflerini somut bir şekilde ortaya koyması bakımından ve kayıp yaşayan bireyler için rehabilitasyon görevi üstlenmesinin aktarılması, çalışmanın önemini ortaya koymaktadır(Leviton, 1977).

Barton (1972), *Tıp Müfredatında Ölüm Eğitimi ve Ölme Üzerine Öğretim İhtiyacı* (*The Need for Including Instruction on Death and Dying the Medical Curriculum*) adlı makalesinde, tıp fakültesi öğrencilerinin, hastalığının son evresinde olan bireylere karşı ölüme ilişkin duygu ve düşüncelerini incelemektedir. Öğrenciler ölüm ve ölme üzerine küçük gruplara ayrılarak kendi duygularını ifade etmişlerdir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, öğrencilerin terminal dönemdeki hastalara hizmet verirken her defasında ölümü hatırladıkları tespit edilmiştir. Barton, sonuç bölümünde tıp fakültelerinde ölüm eğitiminin bir ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Özellikle ölüm eğitiminin psiko-sosyal yönüne değinerek, öğrencilere ölümü anlamlandırma noktasında katkı sağlayacağını ifade etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Ölüm

Ölüm kavramı Türkçede “bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1988). Ölüm kavramının pek çok dilde, farklı sözcüklerle neredeyse aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. İngilizcede “death”, Arapçada “mevt”, Fransızcada “mort”, Almancada “tod” kelimeleriyle ifade edilen ölüm terimi; sona erme, tükenme, yıkım, yok olma, ortadan kalkma gibi anlamlara gelmektedir (Pekergil, 2009).

Ölüme yüklenen anlam kişiden kişiye, kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, ölümü yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul eden geleneksel kültürün yanı sıra; ölüme korku ve şüphe ile yaklaşan çağdaş batı kültüründen de söz etmek mümkündür (Hökelekli, 1991). Ölüm olgusunun rölativist yapısı bu kavramın farklı şekillerde tanımlanmasına sebebiyet vermektedir. Ölüm birey için bir kaygı ve stres kaynağı iken, bazen de stresten kurtulma, sevinçten uçma haline gelebilmektedir. Bazen ölümsüz bir hayatın ilk adımı bazen de yok oluşun asıl sebebi olarak kabul edilmektedir (Yakıt, 1993). Cüceloğlu ölüm kavramının bireyin ve toplumun dinsel inançlarıyla girift halde olduğunu; bundan dolayı birey, aile ve toplum açısından farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir (Cüceloğlu, 1994). Her bir birey için farklı anlamlara sahip olan ölümü tanımlamak ve ortak bir tanım bulmak oldukça zor bir iş halini almaktadır. Ancak en genel tanımıyla “ölüm, bir organizmanın yaşamının sona ermesidir” denilebilir (Tekin, 2005).

Ölüm olgusunun farklı tanımlarla ifade edilmesinin bir diğer sebebi de insanın bizzat kendi ölümünden ziyade, başkalarının ölümüne tanık olması ve diğerlerinin ölümü üzerinden ölümü tecrübe etmesidir. Nitekim Immanuel Kant’da ölümün ancak başkaları üzerinden idrak edilebileceğini belirten fikirler öne sürmektedir. Bilim adamları deneyim imkanı olmayan bu olguyu farklı alanlarda farklı başlıklar altında tanımlamaktadır. Biyolojik ölüm, psikolojik ölüm, fizyolojik ölüm, klinik ölüm gibi kavramlarla ifade edilebilmektedir (Şimşek, 2021). Yine literatür incelendiğinde kişinin yaşamının sonlanma türüne göre doğal ve doğal olmayan ölüm gibi kavramlar ile ifade edildiği de görülmektedir (Zafer, 2019).

İnsanlık tarihi incelendiğinde, ölümün ve ölüm sonrasında bilinmezliği insanların zihinlerini meşgul eden bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilinmezliğin arkasında yatan en önemli sebep şüphesiz ölümün deneyimlenemeyen bir olgu olmasından kaynaklanmaktadır. Bireyin sadece bir kez karşılaştığı ve ölüme dair tecrübelerini anlatma fırsatı bulamadığı bir olgu olması bu bilinmezliği daha da körüklemektedir. Tüm bu bilinmezliklerle birlikte insan ölümlü olduğunun farkında olan ve bu hakikatle her an karşılaşan tek varlıktır. Bu durum bireyde bazen ölüm gerçekliğinden kaçınma davranışı göstermesine sebep olabilmektedir. Bazı durumlarda ise bireyin hayata tutunabilmesine imkan tanımaktadır. Genel bir perspektifle değerlendirildiğinde bireyin hayatını anlamlandırması yolunda sağladığı katkı göz ardı edilemeyecek düzeyde olabilmektedir (Gürer, 2020).

Ölüm olgusunun bireyin yaşantısındaki yeri, duygularının ve eylemlerinin yanı sıra oluşturduğu kurum ve kuruluşlarıyla bilhassa meslek grupları ile doğrudan alakalı olabilmektedir. Doktor, din adamı, gassal, polis, savcı, manevi danışman gibi meslek gruplarının her biri için farklı anlamlar barındırabilmektedir (Şimşek, 2021). Her meslek grubundaki birey, kendi görev tanımı çerçevesinde ölümle ilgili etkinliklerde bulunup, ölüm olgusuyla bir şekilde temas etmektedir. Ölüm olgusu ile doğrudan veya dolaylı olarak karşılaşmak profesyonel düzeyde bile olsa, bireyde kaygı, çaresizlik, öfke, suçlama gibi duyguları da tetiklemektedir (Öz, 2004).

Özetle ölüm olgusuna yüklenen anlam, bireyin dünya görüşüne, kültürel ve toplumsal normlara, mensup olduğu dine göre farklılık gösterebilmektedir. Ölüm zorunludur, seçilen değil katlanılması gereken ve insanlık için en eşitlikçi, en belirleyici ve en nihai gerçektir şeklinde ifade edilebilmek mümkündür (Hökelekli, 2008).

2.1.1. Felsefi Açıdan Ölüm

Ölüm ve yaşam olguları başta felsefe olmak üzere, birçok disiplin için anlamlandırılması gereken, vazgeçilmez kaynaklar niteliğindedir. Felsefe tarihi incelendiğinde, neredeyse bütün filozofların ölüm düşüncesi ile ilgilendikleri ve ölümü değişik açılardan ele aldığı görülmektedir. Ölüm olgusuna dair ilk sistematik düşüncelere ve çalışmalara yine felsefe alanında yer verildiğini görmek mümkündür. Filozofların büyük bir çoğunluğu, ölümü varoluşun en önemli parçası olarak nitelemektedir (Tanhan,

2007). Sonuç olarak geçmişten günümüze felsefenin gelişim süreci içerisinde, ölüm olgusu irdelenmesi gereken ana konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.1.1. Batı Felsefesinde Ölüm

Antik çağ filozoflarından Sokrates’e (M.Ö. 470–399) göre gerçek bir filozof ölüme özlem duymalı ve ölüme yakın bir yaşam sürdürmelidir. Çünkü felsefenin ruhu ile kuşatılmış bir kişi her daim ölmenin ve ölümün peşinden koşacaktır. Sokrates bu düşünceleri ile insanlara, alt düzeyde bir hayat sürdürmektense, savunulan ahlaki değerler için ölmenin daha şerefli ve doğru olabileceğini ifade etmektedir (Duman, 2011). Sokrates, “Nasıl yaşayacağım” sorgulaması ile felsefe dünyasına basit gibi görünen, ancak temelde sarsıcı bir soru ile yeni bir boyut kazandırmaktadır. Onun bu sorusu geleneksel felsefe dünyasında farklı bir boyutta düşünebilme zeminini ortaya koymaktadır. Sokrates öncesi geleneksel dokuda yaşam anlardan ibarettir ve nasıl yaşanması gerektiğine dair sorgulamalara girilmemektedir. Sokrates, mevcut yaşama ve düşünme biçimlerine eleştirel bir anlayış getirerek, yeni bir tavır geliştirmeye kapı aralamaktadır (Lear, 2006).

Platon (M.Ö. 427-347) ve Aristoteles (M.Ö. 384-322) gibi felsefenin kurucuları olarak kabul edilen filozoflar ölümü hayatın tekâmülünü sağlayan bir unsur olarak görmektedir. Onlara göre ölümün gerçekleşmesi ile birlikte beden yok olurken, varlığın özü olan ruh ebediyen yaşamaktadır (Özkan, 2013). Platon’un bu konudaki görüşü meşhur Phadion diyalogunda şu şekilde geçmektedir: “Evet, belki ölüm bizi amaca götüren dosdoğru yoldur. Çünkü ten akıl ile beraber oldukça, ruhumuz böyle kötü bir şeye bulaşmış bulundukça, amacımız olan şeyi hakikati hiçbir zaman elde edemeyeceğiz.” (Platon, 1928). Platon ölüm ve ölüm korkusu hakkında iki ihtimali ifade etmektedir. Birincisi, ölüm kişinin bilincini yitirdikten sonra yok olması ve hiçlik durumu ise ölüm korkusu anlamsız bir korkudur. İkinci ihtimal olarak, ölümden sonra hayat varsa iyi bir insan için ölümden korkmanın bir anlamı olmamaktadır. Çünkü iyi insan için ölüm sonrası hayat da iyi olacaktır ve iyileri de tanrı korumaktadır (Kaya, 2013).

Lucius A. Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), ölümü ruh ve bedenin ayrılması olarak ele almaktadır. Seneca, bilge kişilerin ruhlarının sıradan insanlardan daha gelişmiş olduğunu, bu nedenle ölümden sonra bir süre daha varlığını sürdüreceğini belirtmektedir. Ancak, bu ölümsüzlük mutlak değildir; evrensel bir yanma sürecinde sona erecektir. Seneca’ya göre

mutlak ölümsüzlük yalnızca tanrıya aittir. Ölüm, ruhun tanrıya dönüşünü ifade etmektedir. Bütün insanların ölümle eşitlendiğini düşünen Seneca, ölümü adil bir süreç olarak kabul etmektedir (Pattabanoğlu, 2015).

Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804) ölümden sonraki hayatla ilgili düşünceleriyle kendine özgü felsefi bir bakış açısı geliştirmiştir. Kant, Tanrının varlığı ile ölüm ve ölüm ötesi hayatı, ruhun ölümsüzlüğü ve ahlak arasında kurduğu ilişkiyle açıklamaya çalışmaktadır. Kant'ın ahlak teolojisindeki ilişkilendirmeye göre, üç temel varsayım söz konusudur. Özgürlük, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrının varlığı varsayımları bu teolojiyi oluşturan etmenlerdir. Ölümün ise hiçbir zaman tecrübe edilemeyeceğini, tecrübenin hayatı ortadan kaldıracağını ifade etmektedir (Oktay, 2019).

Ölümü felsefenin ilham kaynağı olarak gören Arthur Schopenhauer'a (1788-1860) göre ölüm olmasaydı insan felsefe yapamayacaktı. Ölüme dair bir düşünce veya tartışma aynı zamanda hayata dair bir düşünmeyi de beraberinde getirmektedir (Koç, 2018). Ölüme varoluşçu bir perspektiften bakan Schopenhauer, "yaşam istenci" kavramını, bireyin ölüm karşısında gösterdiği tutumu ifade etmek için kullanmaktadır. İnsan ölüm ile ilgili hiçbir koşulu kabul etmeyip sonsuza kadar yaşama istenci üzerine programlanmıştır. Dolayısıyla ölüm, yaşama istencini tehdit eden bir unsurdur. Bu durum birey üzerinde kaygı yaratmaktadır. Diğerlerinin ölümüne tanıklık eden insan, ölümün henüz kendi başına gelmemesini sebep göstererek kaygısını erteleyebilmektedir. Schopenhauer, ölüm kaygısının ölüm ötesi hayattan ziyade, tecrübe edilemeyen ve insanda belirsizlik duygusu yaratan yönü ile alakalı olduğunu belirtmektedir (Güngör, 2016).

Ölümün doğası gereği tecrübe edilemezliği insanın ölüm kaygısı yaşamasına neden olmaktadır. Schopenhauer insanın bu kaygıdan kurtulabilmesi için her yola başvurabileceğini ifade etmektedir. İnsan odağını yaşamaya yöneltmiş olsa da, ölümü algılamak ve ölümün ne olduğunu anlamaya çalışmak zorundadır. Schopenhauer, insanın ölüm korkusunun sebebini, acı çekmekten ziyade, bireyselliğini kaybetme korkusundan ileri geldiğini ifade etmektedir. Bu durum, insanın ölümü bir düşman olarak görmesine ve onunla savaşmasına sebebiyet vermektedir (Schopenhauer, 2005). Schopenhauer tüm felsefi ve dinsel dizgeleri, ölümün netliğine karşı, bireyin akıl öncülüğünde yine kendi kaynaklarından ürettiği bir panzehir olarak görmektedir (Bauman, 2000).

Martin Heidegger (1889-1976) ve Karl Jaspers (1883-1969) ölüm konusu hakkında birbirine benzer görüşler sunmaktadır. Onlar ölümü halis ve hakiki bir hayatın kaçınılmazı ve oluşturunucusu olarak ifade etmektedirler. Ölüm insan hayatının kaçınılmaz kazası ve sınır durumların en nüfuz edilemez olanıdır. Bu sebeple ölüm hayatın içerisinde inkârı gayrikabil bir hadisedir. Aynı zamanda en şahsi, en ayrı, aşılmaz ve bağımsız gerçektir (Gray, 2012). Varoluşsal çizginin önemli temsilcilerinden biri olan Heidegger, “varoluşun özü nedir?” sorgulamasını insanlara yöneltmektedir. Bu soru insana, varoluş gayesinin cevabını vermektedir. Varoluşu nihayete erdiren şeyin cevabı ise ölümdür. Ölüm, varoluşun en yetişilemeyen ve en hakiki imkânı olarak nitelendirilmektedir (Heidegger, 2003).

K. Jaspers “ben gerçekte var olmakta mıyım?” sorusuna yanıt aramaktadır. İnsanın varoluşunu sorgularken nesnel bilgiye dayalı arayışlarının sonunda kuşkuyla yüzleştiğini belirtmektedir. Bu arayış, insanı ölüm gibi sınır durumlara getirmekte ve bu durum karşısında insan, çaresizlik içinde çaba göstermektedir. Ancak, ölümle yüzleşme süreci, kişinin rastlantısallığı ve sınırlılığı kabul etmesini sağlamaktadır. Bu farkındalık, insanı dünyayı aşmaya, kendisini ve dünyanın güvenilmezliğini anlamaya yöneltir. Jaspers, bu başarısızlıkla yüzleşmenin, insanın kimliğini belirleyeceğini ve kendini aşmasına yol açacağını vurgulamaktadır (Foulquie, 1998).

Genel manada Batı felsefesinde ölüm olgusuna iki şekilde yaklaşıldığı görülmektedir; ölüm umut dolu bir bekleyiştir veya ölüm acı ile dolu bir kayıptır. Ölüm ya hakikate varma ya da hiç olmaktır. Her iki durumda da yaşamın sona ereceğı gerçeğı açıkça kabul edilmektedir (Güngör, 2016). Tecrübe edilmesi mümkün olmayan bir olgu olarak ölüm, insanın üzerinde düşünmeden edemeyeceğı kaçınılmaz bir gerçektir. Asıl olan bu hakikati kabul edip yaşamı anlamlı bir hale dönüştürmeye çalışmaktır (Şimşek, 2021).

2.1.1.2. İslam Felsefesinde Ölüm

Ölüm olgusu İslam düşüncesinde Kur’an-ı Kerim ve sünnet ekseninde şekillenmektedir. Ölümü derin ve kapsamlı bir şekilde ele alan Müslüman filozoflar ve düşünürler ölüm konusunun mukadder bir durum olduğı ve ölümden korkulmaması gerektiğı hususunda görüş birliğı içerisinde (Yakıt, 1989). Bu çerçevede aşağıda bazı düşünürlerin görüşlerine yer verilmektedir.

İlk İslam filozofu olan El-Kindi (801-873), ölüm korkusunun yersiz bir korku olduğunu, ölümün yalnızca tabii gerçekliğimizin tamamlanmasından ibaret olduğunu ifade etmektedir. Kindi'ye göre ölüm insanı nihai yurduna götürecek bir gemidir; orada üzüntü ve keder de yoktur. Kindi insanın varlığını ölümün varlığına bağlamaktadır; ölümün var olması değil olmamasının kötü bir durum olduğu düşüncesini ifade etmektedir (el-Kindi, 2012). Ebubekir Zekeriyya er-Râzî (865-925), insanın ölümden korktuğu sürece akıl yolundan ayrılıp nefesine yenik düşeceğini belirtmektedir. Öldükten sonra ruhunda yok olacağı fikrine sahip olanlar, ölüm sonrasında da hiç bir şey hissetmeyecektir. Çünkü ölen bir canlı için his söz konusu değildir. Ayrıca Râzî ölümden sonraki hayatın, fani olan dünya hayatından daha üstün olduğunu ifade etmektedir (er-Râzî, 2004).

Farabi, (870-950 ölümün en yüksek mutluluğun gerçekleşmesini sağlayan bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu mutluluk ölümden sonra ortaya çıkacaktır (Farabi, 2011). O, ölüm ve ölümsüzlük konusunu ciddiyetle ele alan filozofların başında gelir. Ruhun ölümsüzlüğü konusunda Farabi, ahlaki olgunluğa ulaşanların ölümsüz ruhlara sahip olacağını; günahkarların mutsuzluk içinde, hem teorik hem de pratik olgunluğa erişenlerin ise mutluluk içinde bulunacağını ifade etmektedir. Farabi de diğer İslam düşünürleri gibi ölüm korkusunun yalnızca cahiller ve günahkarlara özgü olduğunu dile getirmektedir (Kaya, 2002).

İbn Miskeveyh (932-1030), ölüm olgusunu nefsin aletlerini kullanmayı bırakması olarak ifade etmektedir. Nefsin aletleri organlardır; yani ölüm hadisesi ile tıpkı bir sanatkarın aletlerini bırakması gibi kişi de bedenini terk etmektedir. Nefs(ruh) bir cevherdir, arazi diğer şeyler gibi yok olup gitmez ve bedenden ayrılınca tam manasıyla mutluluğa ulaşmaktadır (İbn-Miskeveyh, 1983). Ölüm korkusunun temelinde bilgisizliğin olduğunu belirten İbn Miskeveyh, aslında ölümün değil ona duyulan korkunun kötü olduğunu vurgulamaktadır. Ölümden korkanların, ölümün anlamını ve kendi öz benliklerini yeterince bilmediklerini ifade etmektedir. Bu korkunun nedenleri olarak; hastalıktan daha büyük bir acı duyma, ölümden sonra cezalandırılma ya da maddi kayıplar yaşama endişelerini sıralamıştır. Bu düşünceler, İbn Sina tarafından da daha kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır(Saruhan, 2006).

İbn Sina (980-1037), ölümü “iradi ölüm ve tabii ölüm” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Tabii ölümle ruhun bedeni terk etmesini, iradi ölüm ile de insanın her türden şehvetlerini öldürüp bunları bırakmasını kastetmektedir. Ölümü dünyadan ahirete bir doğum olarak görmektedir. Kabirdeki bekleyişin de anne karnında geçirilen müddete denk olduğunu belirtmektedir (Salih, 1940).

İbn Sina ölümden korkmanın nafiye olduğunu, çünkü ölümün insan tarifinin bir sonucu ve parçası olduğunu belirtmektedir. İbn Sina’nın ölüm konusunu daha ayrıntılı olarak ele aldığı Ölüm Korkusundan Kurtuluş (Fi’l-Havf Minel-Mevt) adlı eserinde ölüm korkusuna sahip kişiler şu şekilde ifade edilmektedir:

- Ölümden sonra ceza ve işkence çekeceklerine inananlar,
- Öldükten sonra maddi gücünü yitireceğini düşünenler,
- Kendisinin yok olup, ölmesinden sonra bu dünyanın varlığını devam ettireceği fikrini kabul edenler,
- Ölüm hakikatinin ne demek olduğunu bilmeyenler,
- Öldükten sonra ruhlarının ne olacağı nereye gideceği sorularına cevap bulamayanlar, ölüm hadisesinden en çok korkan insanlar olarak belirtilmektedir (İbn-Sina, 1959).

Ölüme dair dikkat çekici fikirleri öne süren bir diğer İslam düşünürü Gazali’dir (1058-1111). Gazali’nin ölüme dair görüşleri yalnızca fikir boyutunda kalmamaktadır. Müslümanların ölüme dair bakış açısının oluşmasına önemli bir katkı sağlamaktadır. Gazali ölümü küçük kıyamet olarak, cezaevinden kurtularak özgür kalmak şeklinde nitelendirmektedir. Ölümü sevgiliye ve dostu dosta kavuşturan sebep ve sonuç olarak tarif etmektedir. Allah’ı bilen birinin ölüm ile yok olmayacağını, marifetin sebebinin bizatihi ruhun kendisi olduğunu belirtmektedir. Ölümün gerçek anlamını kazanmasını ruhun engellerden kurtulmasına bağlayan Gazali, insanın asıl hakikatinin ruh olduğunu ifade etmektedir (Gazzali, 1989).

Gazali’ye göre, insanda maddi (cismanî) kalbin yanı sıra manevi (nuranî) bir kalp de vardır; bu kalp bilme, görme, işitme ve anlama gibi işlevlere sahiptir. İnsan ruh haliyle ilgili duygular (hüzün, keder, sevinç) da bu nuranî kalbin özellikleridir. Gazali, ölümü bu manevi kalbin bedensel ilişkisini sona erdirmesi olarak tanımlamaktadır. Sanatçının

aletini kullanmaması sanatının sona ermesi anlamına gelmediği gibi, ruh da bedenden ayrıldığında yok olmaz (Salih, 1940). İnsanî ve hayvanî ruhun gerçek mahiyeti kavranıp aralarındaki ilişkiler düşünülmediği sürece ölümün özünün de anlaşılamayacağını ifade eden Gazali'ye göre, ölümün anlamı tüm bedenin işlevsiz hale gelmesidir. Bu görüşten hareketle, örneğin elin işlevsiz kalmasının anlamı, artık insanın kontrolünde olamamasıdır. Bu nedenle, Gazali'ye göre bedenden doğal yapı (tabiat) kaybolunca, kontrol de sona ermekte, buna da ölüm denilmektedir (Gazali, 2006).

İslam felsefesinin oluşmasında mutasavvıfların yeri oldukça önemlidir. Bu düşünürlerin başında gelen Mevlana ölümü “şeb-i arûz” yani düğün gecesi şeklinde tanımlamaktadır (Yakıt, 1989). O bu dünyada geçirilen her anı bir ayrılık hikayesi, ölümü ise sonsuzluk vatanına ulaşma, vuslat olarak görmektedir. Mevlana ölümü ve sonrasındaki hayatı mutlulukla karşılamaktadır. Hayat bir rüyadır; ölüm ise bu rüyalardan uyanıştır. Ölüm geldiğinde insan öte dünyayı görmekte, ölümden korkmanın beyhude olduğunun farkına varmaktadır (Saruhan, 2006). Ölüm hakkındaki görüşlerini şiirlerinde açıkça belirten Yunus Emre de dünyanın fani olmasına vurgu yapmaktadır. Gerçek bir hayata ulaşmak için müddetini tamamlamayı bekleyen can bedende misafirdir. Bu geçici alemde hayatın güzelliklerine kapılmayıp ahiret hayatı için çaba göstermelidir (Ospanova, 2016). İslam düşünce geleneğinde ölümün kişiyi nihai amacına ulaştıran bir araç olduğu fikri hakimdir. Ölüm bir dönüş, gurbetten vuslata bir varıştır. İnsan dünyaya gelmeden önceki yurduna dolayısıyla Rabbine kavuşmaktadır (Uysal, 2018).

2.1.2. Psikolojik Açıdan Ölüm ve Ölüme Karşı Tutumlar

Bilimsel gelişmelerin ardı ardına sıralandığı günümüz dünyasında insanlığa hizmet eden birçok çalışma ortaya konulmaktadır. Bireyi merkeze alan pozitif bilimler alanında ise insanlığın hayatını kolaylaştıran ve onu özgürleştiren gelişmeler yaşanmaktadır. Bu alanlardan biri olan Psikoloji alanı incelediğinde, ölümle ilgili yapılan araştırmaların yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren literatüre kazandırıldığı görülmektedir (Karakuş, Öztürk, & Tamam, 2012). İnsan davranışlarını inceleyen bir bilim dalı olarak psikolojinin, ölüm olgusuna karşı bu kadar mesafeli olmasının alt yapısında, şüphesiz ölümü ilgilenmeye değer bir alan olarak görmemesi fikri yer almaktadır. Ölüm hakkında yapılan araştırmaların sınırlı olmasının yanı sıra, psikologlar araştırmalarda çoğunlukla, ölümü kaygı ve korku ekseninde incelemektedir (Kaya, 2002).

Ölüm korkusu bireyin hayatını köklü bir şekilde etkilemektedir. Bu etkilerin her bireyde, farklı seviyelerde görüldüğü bilinmektedir. Yapılan araştırmalar, ölüm korkusunun çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu boyutların en belirgin olanı bilinmezlik korkusudur. Yalnızlık korkusu, yakınlarını kaybetme, ölüm sırasında acı çekme, kimliğini kaybetme ve ölüm sonrasında cezalandırılma, geride kalanlar için kaygılanma ve yok olma korkusu, değer verdiği kişileri kaybetme korkusu şeklinde boyutlandırmak mümkündür (Koç, 2002).

Ölüm olgusuyla ilgili yapılan çalışmalarda, ölüm kaygısını açıklamaya yönelik bazı bakış açılarının öne çıktığı görülmektedir. Psikanalitik kuramın kurucusu olan Sigmund Freud (1856-1939), kaygı ve korkuyu birbirinden ayırmaktadır. Kaygı kaynağı belli olmayan bir tehdide karşı genel bir hazırlıklı olma halidir, korku ise bu hazır olma halinin belli bir durum ve nesneye yönelik olmasıdır şeklinde tanımlamaktadır (Lear, 2006). Ölüm konusunu içgüdü veya diğer bir tanımlama ile ölüm dürtüsü şeklinde ele alan isim yine Freud'dur. Hayat ve ölüm düalizmini “eros ve thanatos” kavramları ile ifade etmektedir. Yaşam içgüdüleri, bireyin hayatının devamını sağlamaktadır. Bunlar açlık, susuzluk, cinsellik gibi dürtülerdir. Ölümü de bir içgüdü olarak kabul eden Freud bunu daha örtük şekilde ele almaktadır. Her bireyde bilinç düzeyine çıkmamış bir ölüm isteğinin olduğunu belirtmekte ve “hayatın amacı ölümdür” görüşünü savunmaktadır (Geçtan, 2005). Freud'un ölümü hayatın temel amacı olarak ifade etmesi, biyolojik açıdan yaşam ve ölümün çatışma veya karşıtlık halinde değil, aynı düzlemde, diyalektik bir ilişki sergilediğini kabul etmesindendir (Brown, 1996).

Carl G.Jung (1875-1961), ölüm korkusunun temelinde yaşama korkusunun olduğunu belirtmektedir. Yaşama korkusu olan bireylerde, hayata ve hayatın getirdiklerine karşı uyum sağlayamama kaygısı vardır. Böylelikle ölümden en çok korkan insanların, yaşamdan en çok korkan insanlar olduğunu ifade etmektedir. Bir daha tecrübe edilemeyecek gençliğin elden gitmesi, geriye doğru saymaya başlamak, hayatı gerçek manada yaşayamama ve ölüm düşüncesi bireyde korkuya sebep olmaktadır. Bu ise, basit bir tavır ile alakalı olup, ölümün manasını anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. Jung, hayatın yükselişinin de düşüşünün de anlamlı olduğunu altını çizmektedir. Yaşamın yükselişinde aranılan anlamın, inişinde de aranması gerektiğini; insanın doğuşu gibi ölümünün de anlamlı olduğunu belirtmektedir (Jung, 1997).

Varoluşçu psikolog Irvin D. Yalom (1931-...), yaşamın amacını keşfetmede ölüm, kritik bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Yaşam ve ölüm birbirine bağlıdır. Fiziksel ölümün tahrip etmesine karşın, ölüm düşüncesi genel anlamda bireyi korumaktadır (Yalom, 2000). Ölüme dair doğru bir betimleme, bireye daha otantik ve daha özgün bir hayat yaşaması noktasında yardımcı olur (Garrow & Walker, 2001). Varoluşçu yaklaşıma göre her şeyin temelinde ölüm kaygısı yatmaktadır. Bireyin ruhunu alt üst eden çatışmaların kaynağı, bastırılmış dürtüler, hayatımızda yer verdiğimiz yetişkinlerle ilgili tecrübelerimizin içselleştirilmesi veya travmaların hareketlenmesi ile varoluşumuzla yüzleşmemizdir. Bu dünyadaki konumu üzerine akıl yürüten her insan, varoluşunun altında yatan nihai kaygıya ulaşmaktadır. Bu kaygı ölüm kaygısı olarak tanımlanabilmektedir. Bireyin bu kaygısını yadsıması yerine, onu tanımayı, bilmeyi ve onunla yüzleşmeyi tercih etmesi, psikolojik açıdan daha sağlıklı olmasının tek şartı olarak vurgulanmaktadır (Yalom, 2006).

Fromm, ölüm korkusunu ahlaki bir problem olarak nitelemektedir. Ölümden korkmak gerçekte hayatın sona ermesinden korkmak değildir. Ölüm korkusu, sahip olduğumuz tüm malı, mülkü, bedeni ve en önemlisi benliğimizi yitirme korkusundan dolaydır. Burada asıl üstünde durulması gereken konu, sahip olma anlayışıdır. Bireyin sahip olma anlayışına verdiği önem ile yaşadığı ölüm korkusu doğru orantılıdır. Fromm, kişinin sahip olma tutkusundan sıyrıldığı ölçüde ölümden korkmayacağını ileri sürmektedir (Fromm, 2003). Bireyin varoluşunu tehdit eden ve kendini koruma dürtüsünü harekete geçiren ölüm, kaygı ve ürküntüye sebebiyet vermektedir. Tam da bu noktada dini inançlar, ölümlle ilgili korkuyu azaltmakta veya arttırmakta önemli bir rol üstlenmektedir (Hökelekli, 2008).

Yukarıda psikoloji dünyasının önde gelen düşünürlerinin ölüm gerçekliğini anlamaya yönelik görüşleri sunulmaktadır. Ölüm ve sonrasına dair farklı bakış açıları ile ölüm olgusuna yaklaşımda bulunmak mümkündür. Bu yaklaşım farklılıkları ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili tutumların da çeşitlilik göstermesine zemin hazırlamaktadır. Ölüme yönelik tutumların oluşmasında bireylerin kişisel özellikleri, inançları, kültürel kabulleri, yaşadıkları toplum ve cinsiyetleri başta olmak üzere birçok faktör belirleyici olmaktadır. Genel manada bireylerin ölüme karşı geliştirdiği tutumlar dört başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar ölümü kabullenmeme, ölümü kabul etme, ölümü isteme ve ölüme

meydan okuma şeklinde sıralanabilir. Bu bölümde ölümsüzlük isteği ve başkalarının ölümü üzerinden bireyin sergilediği bir tutum olan yas tutmada konuya dahil edilecektir.

2.1.2.1. Ölümü Kabullenmeme-İnkâr Etme

Bireyselleşmenin vurgulandığı günümüz dünyasında, sosyal hayatta ölüm hakkında konuşmak yadırganmaktadır. Ölümle alakalı konuşmalar, insanların bireyselleşme gündemine herhangi bir zarar getirmemesi adına doğal karşılanmamaktadır. Dinî bir inanca sahip bireyler ölümü, müntesibi oldukları dinlerin sağladığı ölüm sonrası hayat düşüncesiyle kabullenmektedir (Ünal, 2011). Ölümü varlığının sonu olarak gören modern insan için bu durum bir yok oluşturmaktadır. Ölüm sonrası hayata ilişkin endişe ve şüpheleri olan bireyler ölüm hakikatini kabullenmekte zorlanmaktadır. Bu durum bireyi ölümü inkar etmeye ve onunla mücadele etmeye sevk etmektedir (Diş, 2018). Ölümü kabullenmeme tutumu maskeleye ve bastırma şeklinde gerçekleşmektedir. Birey maskeleye, ölümü hatırlamamak ve onu düşünmemek için kendini günlük hayatın işlerine kaptırmakta ve hayatı yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Bastırma da ise, ölüm düşüncesini zihinden atarak etkisiz hâle getirmektedir. Bu tutumların gelişmesinde, tüketime dayalı bir hayat tarzını benimseyen toplumun anlam ve değer kaybı yaşamaya etkili olmaktadır (Hökelekli, 2008).

2.1.2.2. Ölümü Kabullenme

Varoluşçu felsefenin üstünde en çok durduğu konulardan biri olan ölümü kabullenmek ve onunla cesaretle yüzleşebilmek bireye psikolojik açıdan dayanıklılık kazandırmaktadır (Köftegöl, 2018). Çünkü ölümü kabul etmek, mevcut hayatın nasıl daha iyi değerlendirilebileceğine dair farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Her şeyin sona erdiği gibi hayatın da kaçınılmaz olarak biteceğini fark eden bireyler, yaşamın anlamını sorgulamak için daha fazla gayret gösterirse, her açıdan tatmin edici bir hayat sürdürebilecektir. Kübler-Ross (1980), ölümü kabul etmenin olumlu tutumların oluşmasına katkı sağladığını ortaya koyan ilk araştırmacılardandır. Bu süreci kabullenmenin yaşanılan kaygı ile de başa çıkmaya destek olacağını ifade etmektedir. Sonuç olarak ölümü kabul etmek, hayatı daha anlamlı ve dolu yaşamak için yardımcı olmakta ve bireye yeni bir perspektif sunmaktadır.

2.1.2.3. Ölüme Meydan Okuma

Ölüme karşı meydan okuma eğilimi günümüz yaşantısında popüler bir tavır olarak, toplumda hızlı bir şekilde kendini göstermektedir. Ölümsüzlük arzusu ve mutlak güç isteği ağır basan bireylerin televizyonun ve internetin de etkisiyle maceraperest tarafları daha da perçinlenmektedir. Bununla beraber tehlike barındıran sporlar ve ölüm riski içeren aktiviteler, modern insanların keyif aldığı uğraşlara dönüşmüştür. Ölümcül kazalardan kurtulanlar, ölüme meydan okuma ve yenilmezlik hissiyle hareket ederek benzer riskli durumlara yönelmekte ve gereksiz tehlikelere atılabilmektedir. Her gün gündemimizi meşgul eden savaş haberleri, şiddet içerikli filmler ve sanal savaş oyunları, ölüm algısını değiştirmekte ve onu gerçek dışı bir kavram olarak görmeye yol açmaktadır. Bu durum, insanların sanal dünya ile gerçek dünya arasındaki çizgiyi karıştırmasına sebep olabilmektedir. Ölüme karşı geliştirilen bu tavır bireyde süreç içinde duyarsızlaşma geliştirebilmektedir (Hökelekli, 2008).

2.1.2.4. Ölümü İsteme

Ölümü isteme tutumu Freud'a göre ölüm içgüdüsünün bir yansımasıdır. Bireyin cansız maddeye dönmeye duyduğu isteği ve eğilimidir. Jung ise ölme istemini daha manevi bir açıdan değerlendirerek, bireyin ana rahmine tekrar dönme özlemi olarak tarif etmektedir. Ölüm isteğine neden olan şartlar ve durumlar her çağda ve her kültürde farklılık gösterebilmektedir. Özellikle gençler için nevrotik bir itibar kazanma şekli olan intihar eylemi ölümü istemenin daha popüler bir şeklidir (Hökelekli, 1991). Birçok etik itiraza rağmen günümüzde uygulanan ve bireyin tıbbi müdahaleyi reddetmesi ile ölümü isteme tutumlarından biri olan ötenazi uygulaması da intihar benzeri bir tutum olarak ifade edilebilir (Şimşek, 2021). Daha farklı arzularla ölümü isteme durumları da söz konusudur. Allah'a kavuşmayı niyaz ederek ölümü istemek ve şehitlik makamına erişmek gibi daha derin ve samimi ölüm isteme tutumları bulunmaktadır. Bu bakış açıları daha çok ölümü temenni etmek şeklindedir ve dindar bireylerin ölüme yönelik geliştirdikleri tutumları ifade etmektedir (Karaca, 2000).

2.1.2.5. Yas Tutma

Birey hayatı boyunca pek çok kayıpla karşılaşmaktadır. Yaşanılan kayıpların ardından yas tutmak bireyin gösterebileceği olağan tepkilerdendir. Bir sevdiğimizin kaybı, yakın bir bağın sona ermesi, herhangi bir uzvun kaybı, işten ayrılma ya da bireyin özgürlüğünü yitirmesi, insanların yas tutmasına yol açabilmektedir. Ancak hayatın sona ermesi ve hayatını kaybeden kişinin artık geri dönemeyecek olması nedeniyle, diğer yas sebebi olan durumlara kıyasla ölüme dair yas süreci, insanlara daha acı gelmekte ve daha fazla üzüntü yaşatmaktadır (Özel & Özkan, 2020).

Yas sürecindeki insanlar genellikle dört temel evreden geçer. İlk evre, kaybı kabullenememe ve inkar evresidir. Bu dönemde kişiler, ölenin yokluğunu kabul etmekte zorlanır. İkinci evre, özlem ve depresyon evresidir; bu dönemde bireyde yoğun duygular, yalnızlık ve depresyon belirtileri ortaya çıkar. Üçüncü evre, kaybedilen kişiyi serbest bırakma ve yeni koşullara uyum sağlama sürecidir. Son olarak, dördüncü evre, bireyin kimliğini yeniden inşa ettiği evredir (Hökelekli, 2008).

2.1.2.6. Ölümsüzlük İsteği

İnsanoğlu farklı sebeplerden dolayı ölümsüz olmak ister. Ölümsüzlük insan için, sonsuz bir hayat ve bitmeyen varoluştur. Bireyin ölüm karşısında yaşadığı hiçlik duygusu ve ölümsüzlük arzusu, onu yeni arayışlara sevk etmektedir. Çeşitli cerrahi müdahalelerle yaşlanmaya karşı koymak, bilim kurgu filmlerindeki ölümsüzlüğe ulaşma çabası gibi eğilimler bu arayışın bir yansımasıdır (Kabataş, 2018). Her dönemde bireyler en derin çaresizliği ölüm karşısında hissetmektedir. Tarih öncesi dönemlerden günümüze uzanan destanlarda ölümsüzlük arzusunun izlerine rastlamak mümkündür. Destanlar insanların ister sıradan bireyler ister doğaüstü varlıklar olarak ölümle verdikleri büyük mücadeleleri yansıtan bir alan olmuştur. Ölümsüzlük arzusu, insanlığın bitmeyen hayali ve kaçınılmaz sona karşı sınırlı gücüyle varlığını sürdürme umudu olarak ifade edilebilir (Ayan, 1999).

Ölümsüzlük isteği İslam dininde ölüm korkusunu yatıştıran ve bireyi hayata bağlayan şekliyle karşılık bulmaktadır. Hz. Muhammed bir hadisinde şöyle buyurmuştur: 'İnsan vefat ettiğinde, tüm amellerinin sevabı da sona erer. Ancak şu üç şey bundan istisnadır: sadaka-i cariye, istifade edilen ilim ve kendisine dua eden hayırlı bir evlat' (Müslim, Vasiyye, 14). Bu hadisten hareketle, İslam âlimleri kendi düşünce sistemlerinde

temellendirdikleri ölümsüzlük arzusunu insanlara kazandırmaya çalışmış ve eserlerinde bunu öne çıkarmıştır. Ayrıca, ruhun bedende mahkumiyeti ve ölümle birlikte özgürlüğüne kavuşması düşüncesi de ölümsüzlük arzusu açısından önemli bir bakış açısı sunmaktadır (Koç, 2001).

2.1.4. Dini Açıdan Ölüm

Din dünya hayatının sürdürülmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bireyin hayatına anlam katmak, insanın kutsal ile ilişkisini düzenlemek, insanın iç huzurunu sağlamak ve toplumsal boyutta dayanışma, denetim, kalıcılık, meşruluk vb. gibi özellikler kazandırmak gibi pek çok işlevi vardır (Coşkun, 2010).

Ölüm ile din arasındaki bağda, dinlerin sunduğu ahiret inancı önemli bir rol oynamaktadır. Dinin ahiret yaşamıyla ilgili sunduğu bilgiler, ölüm gerçeğini kabullenmede ve yaşama uyum sağlamada birey için bir teselli kaynağı işlevi görmektedir. Birçok dinî metinde ölüm ve ölüm sonrası hakkında birçok kaynak ile sözlü ve yazılı uygulama yer almaktadır. Dinleri ilgi çekici ve esrarengiz kılan özelliklerden biri de ölüm ve sonrası hakkında sundukları açıklamalardır. Bu iki kavram yani din ve ölüm kavramları, aynı zamanda birbiriyle bağlantılıdır; ölüm denildiğinde din, din denildiğinde ise ölüm akla gelebilmektedir (Yıldız, 1998). Her dinî sistem müntesiplerini bu dünyada olduğu kadar öte dünyada da mutlu etmek gayesini hedeflemektedir. Dinler bu amaçla inananlarına huzur ve mutluluk vaadini yerine getirmek için, ölüm ve ölüm ötesi konularında bir takım açıklamalar getirerek yardımcı olmaktadır. Ailesinden, arkadaşlarından ve sevdiği her şeyden kopma düşüncesi insanda korku ve hüznü uyandırmaktadır. Yine ölümden sonra bireyi neyin beklediğine dair belirsizlik düşüncesi insanda kaygıya yol açmaktadır. Ölüm, bir sona erme midir yoksa başka bir varoluşa geçiş mi? İnsan, bu sorulara tam olarak bir yanıt bulamamaktadır. Bu soruların neden olduğu bilinmezlik de insanda olumsuz ve kaygılı düşüncelere sebebiyet vermektedir. İşte bu noktada dinler, insanlara rehberlik eder. Dinler, tecrübesi mümkün olmayan ölüm sonrası hayat hakkında insanlara bilgi sunar ve bu şekilde ölüm korkusunu yenme konusunda, bireyin ölümle ilgili endişelerini hafifletmede önemli bir rol üstlenir (Şimşek, 2021).

Ölüm ve ölüm sonrası hayata dair, müntesiplerine bir cevap bulabilmek için, her din kendine özgü bir çözüm sistemi oluşturmaktadır. Örneğin, *Hinduizm*'de ölüm bir son

değildir. Ruhun sürekli bir dönüşüm süreci içinde yeniden doğup öldüğüne inanılmaktadır. Ruh evrenin ruhuyla birleşene kadar bu döngü devam etmektedir. Bu süreç ise “reenkarnasyon” olarak adlandırılmaktadır (Küçük & Tümer, 1997). Hinduizm’e göre insan öldükten sonra başka bir bedende yeniden doğmaktadır. Bu sebeple ölüm ardından ağıtlar yakılacak bir durum değildir. Öldükten sonra ruhun yeni bedenine hemen kavuşabilmesi için ölü beden hızlı bir şekilde yakılmaktadır. Ayrıca ego ve nihai zevklerden arınmak insanı nihai özgürleşmeye hazırlamaktadır. Gerçek özgürleşme ise yaşam ve ölüm döngüsünün birleşmesi ile mümkündür. Hinduizm felsefesinde aydınlanmış bir ruh dünyevi bağlardan ve varoluşun illüzyonundan kurtulmuştur ve artık bu dünyaya ait durumda değildir (Spellman, 2017).

Uzak Doğu dinlerinden *Budizm*’ e göre ölüm, başka bedenlerde tekrar dünyaya gelmenin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dünyaya her geliş, öncekinden farklı olarak bazen hayvan, bazen ise insan bedeninde yeniden bir yaşama başlama şeklindedir. Varlıklar bu şekilde gelişip tekamül etmektedir. Tekamül gerçekleştiğinde ise varlık Nirvâna’ ya ulaşır. Budizm’de ruhun varlığına dolayısıyla ruh göçüne inanılmamaktadır. Burada sebep-sonuç ilişkisi yani karmaya bağlı bir olaydan söz edilmektedir (Özkan, 2013). Budist öğretilere göre, kalıcı bir varlık veya sürekli bir benlik yoktur; insan varlığı yalnızca anlık oluşumların bir dizisinden ibarettir. Tüm varlıkların var oluşu geçici bir doğaya sahip olup bir sebep-sonuç zinciri ve ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir. İnsan yaşamı doğum, büyüme, yaşlanma ve ölüm döngüsünün tekrarıyla şekillenen bir nedensellik sürecidir. Bu süreç sürekli değişimin ve dönüşümün bir yansıması, anaforudur (Yılmaz, 2007).

Semavi dinlerden olan *Yahudilik*, ölümü yaşamın doğal bir parçası olarak görmektedir. İnsan doğacak, büyüyecek ve ölecektir. Bunun yanı sıra Yahudi geleneğinde, ölümden sonraki hayatla ilgili farklı düşüncelerin olduğu da bilinmektedir. Kutsal kitapta yeryüzünün derinliklerinde yer alan “ölüler aleminden” bahsedilmektedir. Bu kavram kaynaklarda “şeoal alemleri” inancı, “yer altı alemleri” veya “ölüler diyarı” olarak da tercüme edilmektedir. İnsanların öldüklerinde indikleri bu mekan, yani Şeoal’ün temel niteliği yerin altında bulunmasıdır. Bu kavram eski kültürlerde ve dinlerde kozmosun yeryüzü ve gökyüzü olarak ikiye ayrılmasına dayanan bir anlayıştan kaynaklanmaktadır. Gökyüzü tanrılara özgü bir alan olarak kabul edilirken, insanların öldükten sonra varış yerleri tanrılar diyarının zıddı olan yer altı alemleri, yani Şeoal olarak görülmektedir

(Taşpınar, 2003). Reformist Yahudilere göre ruhun ölümsüzlüğü, yeniden dirilme, ödül ve ceza, Mesih gelişi iman esaslarından kabul edilmemektedir. Yahudiliğin yalnızca yaşanılan dünya ile ilişkili olduğu düşüncesine inanılmaktadır (Küçük & Tümer, 1997).

Yahudilik inancında öteki dünya, cennet ve cehennem gibi ahiret konuları belirsiz ve karmaşık olsa da ölüm sonrası hayat önemsenmektedir.

Diğer bir semavi din olan *Hristiyanlık* dininde insanın ruhsal ve fiziksel ölümsüzlüğü ve ilk insanın işlediği günah sonucunda ölümlü bir varlık haline gelmesi önemli bir yer tutmaktadır. Adem ve Havva'nın işlediği günahları, Hristiyanlık inancında dünyevi acıların ve ölümün temel nedeni olarak kabul edilmektedir. Bu günah insanın kaderini belirleyen kolektif bir miras olarak görülse de, zamanla bireysel günah kavramı ön plana çıkarak, her insanın kendi işlediği günahlar üzerinden sorumlu tutulduğu anlayışının benimsendiği görülmektedir (Gürkan, 2003). Hristiyan ilahiyatında ölüm bir son değildir, aksine yeni bir hayata geçişin yolu ölümden geçmektedir. Bu durumda ölüm ahiret hayatının bir delilidir ve ondan korkmak yersizdir. Kutsal Kitapta ve İncil'de İsa'nın ölümü uykuya benzettiği ifade edilmektedir. Yeniden diriliş ile ilgili ise, Aziz Pavlus'a göre, Tevrat'ın amacı bir ayna görevi görüp, insana günahkar yanını göstermektir. İsa'nın ölümüyle bütün insanlığın günahlarına kefarete olduğunu ve İsa'nın yeniden dirilişi ile bu kefarete karşılık zafer kazanacağını belirtmektedir (Küçük & Tümer, 1997).

2.1.4.1. İslam Dini ve Ölüm

İslam dininde hayat, 'ruhun bedene girmesi', ölüm ise "ruhun bedenden ayrılması" şeklinde ifade edilmektedir. Ancak ölüm anının kesin olarak bilinmemesinden ötürü Müslüman fakihler ölümün tespiti için bazı belirtileri esas almaktadır. Fıkıh literatüründe, bilincin ve duyuların kaybolması, solunum ve nabzın durması gibi durumlar ölümün ilk belirtileri arasında yer alırken, vücudun soğuması, kuruması, morarması ve bozulması gibi durumlar ölümün gerçekleştiğini gösteren nihai belirtiler olarak kabul edilmektedir (Şimşek, 2021).

İslamiyet'e göre ölüm kainattaki diğer her şey gibi Allah'ın iradesine bağlı olan ve O'nun dilemesiyle gerçekleşen bir durumdur. Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim ve Rasulullah'ın sünnetinde ölüm ve ölüm sonrası hayattan sıkça söz edilmektedir. Bilhassa

ölümün kaçınılmazlığına ve herkese bir gün mutlaka uğrayacağına vurgu yapılmaktadır. Nitekim, “*Nerede olursanız olun, sağlam kaleler içinde bulunsanız bile, ölüm size yetişecektir*”(Nisa Suresi, 5/78) ayetinde insanın ölüm gerçeğinden kaçmasının mümkün olmadığına işaret edilmektedir. Yine Kur’an-ı Kerim’de Hz. Muhammed’e hitaben “*Ey Muhammed! Senden önce de hiçbir insanı ölümsüz kılmadık, sen ölürsün de onlar bâki kalır mı?*” (Enbiya Suresi, 21/34) ayeti ile de peygamberler dahil olmak üzere ölümün her insan için eşit olduğu gerçeği açıkça gözler önüne serilmektedir.

İslam literatürü incelendiğinde, ölüm ve ölüme dair açıklamaların yer aldığı birçok hadis ve sünnetin aktarıldığı tespit edilmektedir. Bu rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber’in ayetlerde yer alan ölümü müminlere açıkladığı ve ölüme her an hazırlıklı olunması gerektiği tavsiye edilmektedir. Ebu Hureyre’den nakledilen bir rivayette “Zevkleri bıçak gibi keseni –ölümü- çok hatırlayın!” (Tirmizi, Zühd, 4) ölümün kaçınılmazlığına vurgu yapılmaktadır.

İslam’da ölüm, adalet ve merhamet ile ilişkilendirilen bir olgudur. Bireyin dünyadaki hayatında yaptıklarından ahirette sorumlu olması adalet ve merhamet anlayışının tecellisidir. Bu anlayışa göre dünya hayatı geçici olup, ahiret hayatı gerçek ve kalıcı yaşamın kendisidir. Dünya hayatı bireyin ahiret hayatına hazırlanması gereken bir dönem olarak görülmektedir. İslam dininde ölüm korkulacak bir son olmayıp, bireyin yaratıcısına kavuşmasıdır. Bu kavuşmanın niteliği ise, bireyin dünya hayatında sergilediği inanç, ibadet ve ahlaki yaşantıları ile belirlenmektedir (Köylü & Oruç, 2023). Ahiret kavramı, inanç esasları içinde yer alıp, Kur’an-ı Kerim’de ölüm sonrası hayatı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu süreç birinci sura üflenmesiyle dünya hayatının son bulması ve ikinci sura üflenmesi ile yeniden diriltilemeyle başlar. Bütün bunların sonuncunda herkes Allah’ın huzurunda toplanacak, adalet terazisi kurulacak ve herkes kendi hesabını verecektir. İnsanlar sevap ve günahlarına göre bir son ile karşılaşacaktır (Demir, 1995).

2.2. Ölüme Yönelik Tepkiler

Ölüm hakkında yapılan birçok çalışmaya rağmen, insanoğlu için gizemini koruyan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Geçmişten günümüze kadar farklı perspektiflerden tanımlanmaya çalışılan ölüm, her birey için farklı tanımlamaları ve anlamları barındırmaktadır. Ön görülemeyen ve kontrol edilemeyen bir olgu olarak ölüm,

her birey için tehdit arz eden bir duruma dönüşebilmektedir. Bu kaçınılmaz gerçeklik ise insanlık tarihi boyunca bireyi rahatsız eden bir düşünceye sebep olabilmektedir (Bauman, 2000). Ölüme yönelik bu düşünceler bireyde ölüm kaygısına ve korkusuna yol açmaktadır. Aşağıda ölüme yönelik tepkilere ölüm kaygısı ve ölüm korkusu başlıkları altında değinilecektir.

2.2.1. Ölüm Kaygısı

Kaygı kavramı Latince’de ‘anxiety’ kavramı ile ifade edilmektedir. Bu kavram kökeni itibarıyla boğulma, soluksuz kalma gibi anlamlara gelmektedir. Yine İnsanın temel duygusal durumunu ifade etmek için, ilk olarak Heidegger tarafından Almanca kökenli bir terim olarak ‘angst’ kavramı şeklinde kullanılmıştır. Bu kavram Türkçeye endişe şeklinde çevrilebilmektedir. Heidegger endişe sözcüğünün anlamlarından yola çıkarak, kaygı halinin düşünceye dayanmayan fakat hissedilen bir duygusal durum olduğunu belirtmektedir (Heidegger, 2004). Bireyde kaygı “endişe”, “bunaltı”, “iç daralması”, tedirginlik ve “tasa” biçiminde hissedilebilmektedir. İnsanların yaşadığı bu durumlar psikologlar, psikiyatristler ve psikanalistlerin en çok incelediği konular arasında yer almaktadır. Kaygı durumlarının normal sınırların üstünde olması ve anksiyete bozukluklarının görülmesi ruh sağlığını etkileyen olumsuz etkenler arasında değerlendirilmektedir (Yapıcı, 2013).

Ölüm kaygısı, erken yaşlardan itibaren tüm bireylerde var olan ve yaşam boyu süre gelen bir duygu olup, diğer tüm korkuların temelinde yatan asıl sebeptir. Bu kaygı, insanın yok olma ve hiçlik bilincinden gelen bir duygudan kaynaklanır. Ölüm kaygısı bireyin kişilik gelişiminde önemli bir rol oynar ve bireyin tüm yaşantısı üzerinde derin etkiler bırakır. Literatür incelendiğinde ölüm kaygısı; bireyin ölümle ilişkili endişe veya korku deneyimleri, gerçek ya da hayali tehditlerden kaynaklanan huzursuzluk, var olmamanın yaygın korkusu gibi çeşitli şekillerde tanımlanabilmektedir. Bu duygu dil ve düşüncenin ötesine geçebilen, tanımlanmamış ve derin bir korku olarak da değerlendirilmektedir (Öztürk, 2010). Ölüm kaygısının ölüm korkusu ile aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığına rastlanılmaktadır. Bu iki kavram özü itibarıyla birbirinden farklı anlamlara karşılık gelmektedir. Ölüm kaygısı, ölüm korkusundan farklıdır çünkü kaygının somut bir nesnesi yoktur. Birey bu kaygı ile doğrudan yüzleşemez ve onu kontrol edemez. Ölüm korkusunda ise kişi korktuğu durumun ne olduğunu bilip bununla

başa çıkabilmektedir. Ancak ölüm kaygısında tehdit unsuru belirsiz ve soyut bir “hiçlik”tir. Bu belirsizlik bireyin yön kaybı, panik, yetersiz tepkiler ve fiziksel belirtiler yaşamasına neden olmaktadır. Kaygının temelinde somut bir odak noktası eksikliği bulunmaktadır (Tillich, 2014).

Ölüm kaygısına neden olan birçok demografik ve toplumsal sebep bulunmaktadır. Çeşitli örneklem guruplarında yapılan araştırmalar, ölüm kaygısının yaş, cinsiyet, medeni hal, sağlık durumu ve meslekle anlamlı ilişkiler ortaya koyduğunu göstermektedir. Bunların yanı sıra; bireylerin çocuk sahibi olma durumu, çocuk sayısı, çocuklarının cinsiyeti yine bireyin maddi durumu, ölüm anına şahit olmak, ölümcül bir tehlike atlatmak, birinci dereceden yakınlarının kaybı ya da ölümcül hastalıkları geçirme, veya ciddi sağlık sorunları atlatma gibi faktörlerde kaygıya neden olmaktadır (Ertufan, 2008). Ölüm kaygısı ve din üzerine ise yurt içinde ve yurt dışında yapılan araştırmalar mevcuttur. Bu araştırmalar incelendiğinde ortaya çıkan sonuç; dinin kendisinin başlı başına kaygıyı arttıran bir unsur olmadığıdır. Ancak önemli olan hususun, din eğitimi sürecinin nasıl gerçekleştirildiğidir. Ölüm sürecinin genellikle bireylere olumsuz boyutlarıyla aktarılması, ölüm kaygısını arttıran temel nedenlerin başında gelmektedir. Toplumsal hayatta ölüme dair çoğu zaman acılar, ıstıraplar ve ölüm sonrası yaşama ilişkin korkutucu tasvirler ön plana çıkarılmıştır. Burada iki önemli nokta dikkat çekmektedir: Birincisi ölüm anında yaşanan fiziksel acılar; ikincisi ölümden sonra başlayan ahiret hayatı ve yargılanma, sırat, cehennem gibi korkutucu betimlemelerdir (Yıldız, 2001). Sonuç olarak, bireylere ölüm ve ölüm sonrası hayat ile ilgili verilen ya da verilecek din eğitiminin önemi ve bu eğitimin ölüm kaygısı ile doğrudan ilişkisi üzerine düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

2.2.2. Ölüm Korkusu

Ölüm olgusu genellikle insanlara korkutucu ve ürkünç gelmektedir. Ölüm korkusu birden fazla kaygı ve korkuyu içeren karmaşık bir duygusal yapı olarak değerlendirilebilir. Bu korkular arasında belirsizlik korkusu, bedeni kaybetme korkusu, yalnızlık korkusu, acı duyma korkusu, yakınlarını kaybetme korkusu, denetimi kaybetme korkusu, kimlik duygusunu kaybetme korkusu ve gerileme korkusu yer almaktadır. Bu korkuların kişinin hem fiziksel hem duygusal var oluşuyla bağlantısı olup, aynı zamanda her birisi ölümlle ilgili farklı bir endişeyi temsil etmektedir. Örneğin belirsizlik korkusu

öldükten sonra ne olacağının bilinmemesi ile ilgili bir korkuyken, yakınlarını kaybetme korkusu insanın ölümüyle birlikte anne ve babasından, eşinden, çocuğundan ayrılmasına yönelik ortaya çıkan bir korkudur (Hökelekli, 2008).

Bazı felsefeciler ölüm korkusu ile baş etmek adına kendilerine özgü farklı fikirleri sürmektedir. Örneğin Epikürosçulara göre ölüm, insanın deneyimleyebildiği bir durum olmadığı için ölüm korkusu yaşamak akılcı bir tutum olarak görülmemektedir. Platon ve Stoacılar ise ölümün, erdemli bir yaşamın ardından gelen bir ödül ve mutlulukla yaşanacağı düşünülen ahiret hayatına geçişin anahtarı olduğunu ifade etmektedirler. Spinoza'ya göre ölüm korkusundan kurtulmanın yolu zihni ölüm düşüncesinden uzaklaştırmaktır. Varoluşçu bir filozof olan Schopenhauer ise, hem hayatın hem de ölümün anlamsız olduğu görüşünden hareketle, ölüm korkusunun da mantıksız olduğunu savunur (Kübler Ross, 1997).

Dinlerin kökeni incelendiğinde, pek çok araştırmacının bunu ölüm korkusuna bağladığı bilinmektedir. Tarih boyunca en eski mitolojileri incelediğimizde başlangıçta insanların ölümsüz olduklarını, ancak tanrının emirlerine karşı geldikleri için ölümsüzlük özelliklerini kaybedip ölümlü hale geldiklerini görmekteyiz. Bu inanç en ilkel mitolojilerden, en gelişmiş dinlere kadar varlığını sürdürmüştür. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri için ortak örnek kabul edilen Adem ve Havva, başlangıçta Tanrı'nın yanında ölümsüzken, Tanrı'nın emrine itaatsizlik ettikleri için dünyaya gönderilmiş ve ölümlülük cezasına çarptırılmışlardır (Hançerlioğlu, 1979). Ölüm korkusu, insanın sonlu olmasından kaynaklanan, kaygıyı ve çaresizliği gidermeye çalışan yine tüm dinlerde her daim önemli bir yere sahip olan bir olgudur. Dinler bir yandan bireylerin sonsuz yaşam arzusuna hitap edip, ölümden sonra ebedi bir hayat umudu sunarken, diğer yandan da bu hayata anlam kazandırmak için ahlaki kurallar getirerek ve inananlarına rehberlik ederek onların ölüm korkusunu hafifletmeye çalışmaktadır (Yalom, 2008).

İslam dini ölüm sonrası hayatı, varlığın başka bir aşamasına geçiş olarak değerlendirmektedir. Bireyin dünyada yaptıklarının öte dünyada karşısına çıkacak olması, kişiyi daha özenli bir hayat yaşamaya teşvik eder. İyilikler ve güzellikler yapan bireylerin, ölüm ve ölüm sonrası hayata dair daha umutlu bir bakış açısı geliştirdikleri görülmektedir. Nitekim Hz. Muhammed'in (s.a.v.) “ İnsan öldüğü zaman üç şey hariç ondan bütün amelleri kesilir: Bunlar sadaka-i cariye, hayırlı evlat ve faydalı ilimdir”

(Müslim, Vasiyyet) hadisi buna örnek olarak gösterilebilir. Görüldüğü üzere İslam anlayışı bireyin ölüme ve ölüm sonrasına dair korkularını yatıştırma noktasında olumlu bir katkı sağlamaktadır (Işık, 2013). Yaşamı süresince yaptığı iyiliklerden dolayı cennetle ödüllendirileceğini umut eden, ölümünü Rabbi ile kavuşmak olarak gören bireylerde, ölüm korkusunun daha az görüldüğü ifade edilebilir (Cüceloğlu, 2009).

2.3. Ölüm ve Eğitimi

İnsan hayatının kaçınılmaz sonu ölümdür. Modern hayat ölümü görmezden gelip, onu günlük hayatın dışına itme eğilimindedir. Ölüm, günümüzde sadece zihnin dışına değil evlerin dışına da itilmektedir. Yaşamının son günlerini kendi yatağında geçirmek yerine bireyler, bakım evlerine ve hastane odalarına yatırılmaktadır. Hayatının son dönemindeki bir kişiyi hastaneye yatırmanın birçok sebebi olabilmektedir. Ancak ölmekte olan bireye bakım sağlamanın zorluğu, bu bakımın ev ortamında sağlanmasının olanaksız hale gelmesi gibi durumlar buna temel gerekçe olarak sunulabilmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak ölümlerin birçoğu hastane odalarında gerçekleşmektedir (Kübler Ross, 1997). Ölüm olgusuna dolaylı olarak tanıklık eden çocuklar, sosyal ve görsel medyadan veya internet oyunlarından öğrendiği kadarıyla konuya dair bir bakış açısı geliştirmek zorunda kalmaktadır. Hastane ve bakım evlerinde yaşamının son dönemlerini geçiren yakınlarını ziyaret etmesi veya cenaze törenlerine izleyici olarak katılması dahi yasaklanan çocuklar yetişkinlerce ölümden korunmaya çalışılmaktadır (Morgan, 1995).

Ölüm olgusu kendi içinde farklı sistemleri barındıran bir yapıdır. Bireyin kendi tecrübesi ve beklentileri sonucu oluşan ve çeşitli zihinsel aşamalardan geçerek şekillenen bu olgu her insan için farklı bir sistemi ifade etmektedir. Bu sebeple ölüme dair duyulan kaygı veya korkunun temelleri de kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Ölümün tanımlanması noktasında bireylerin maruz kaldığı ya da şahit olduğu bazı durumların etkisi oldukça belirleyici olmaktadır. Örneğin, ‘ölüme maruz kalma’ faktörü bireylerin ölüm ve yas deneyimlerini ifade eder. Bireyin, hayatında önemli bir kaybının olmaması, ölüme dair düşüncelerinde daha farklı bir algıya sahip olmasına neden olacaktır. ‘Yaşam süresi beklentisi’ faktörü yine maruz kalmayla ilişkilidir. Savaşların ve kıtlığın hüküm sürdüğü bir coğrafyada yaşayan bireylerle, yaşam kalitesinin daha yüksek olduğu bölgelerde yaşayan kişilerin ölüme dair beklentisi farklı şekilde biçimlenmektedir. Ölüm

sisteminde yer alan kuramsal faktörlerden ‘insan olmanın anlamını idrak etme’ ölüme ilişkin algının belirlenmesinde oldukça etkilidir. İnsan olmanın ne demek olduğuna dair bireysel algı dini, kültürel vb. birçok sebepten etkilenmektedir. ‘Bireyin tabiatın gücü üzerindeki kontrol edebilme algısı’ evrenin yasaları karşısındaki acizliğini kabul etmesi ve dünyadaki konumunu nasıl gördüğü ile doğrudan ilişkilidir. Evrenin kanunlarını bilip kabullenen ve kabullenmeyen bireylerin ölüm tasavvuru farklılık göstermektedir (Tanhan, 2007).

Eski çağlardan günümüze kadar ölüm sistemli bir şekilde incelenmiş bir olgudur. Din, felsefe, tıp, hukuk gibi alanlarda araştırmalara konu edinilmiştir. Günümüzde de ölüm olgusu, ilgili alanlarda çalışılmaya devam edilen konuların başında gelmektedir. Eğitim alanında ise ölüm olgusunun, henüz yeni sayılabilecek bir çalışma alanı olarak yer bulduğunu görmekteyiz. Ölüm olgusu 1960’lı yıllara kadar eğitime konu edilmemiştir (Kastenbaum, 2001). Eğitim, bireyin yaşamında çağın getirdiği ihtiyaca ve değişen şartlara cevap vermesi yönünden vazgeçilmez bir alandır. Günümüz insanının ölüme ilişkin kaygıları ve korkuları ile yüzleşebilmesi bakımından ölüm eğitimi oldukça önem arz etmektedir. Eğitim alanında ölüm kaygısını azaltma noktasında, uygun yöntemleri ve teknikleri geliştirmek yeni bir araştırma alanının ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. Ölümle ilgili yapılan sistemli çalışmaların artması, bir dönem tabu olarak görülen bu konuyu, eğitim alanında her seviyede ele alınabilir bir konuya dönüştürmektedir (Glass, 1990).

İnsanın aklına gelebilecek her konuda eğitimin yapıldığı bu dönemde ölüm eğitimi, iyi bir yaşamın ve iyi insan olmanın gerekliliklerinin kavranılması noktasında bireye yardımcı olmaktadır. Ölüm eğitiminin diğer bir etkisinin, bireye önemli ve gerekli olanı, gereksiz olandan ayırıştırma yeteneği kazandırması etkisi olduğunu söylemek mümkündür (Büyükdüvenci, 1999). Günümüz ölüm eğitimi bireylerin şu anki ya da ileride karşılaşılabilecekleri ölüm süreciyle başa çıkabilmesine odaklanmaktadır. Bu tür bir ölüm eğitiminde vurgulanan temel nokta ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğudur. Bu bağlamda modern ölüm eğitimi, uygulamalarıyla hayatın yeniden değerlendirilmesini teşvik etmeyi sağlamaktadır. Bireyin hayat amaçlarını ne kadar gerçekleştirebildiği ile ilgilenmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir (Tanhan, 2007).

Ölüm eğitiminin hangi yaş guruplarına, kim tarafından, ne zaman ve nasıl verilmesi gerektiğine dair yapılan çalışmalarda, bu eğitimin ilk olarak üniversite gençlerine verilmesi gerektiği görülmektedir. Bu sıralamayı hastalara bakım veren ve ölmekte olan bireylerle ilgilenen meslek profesyonelleri ve ortaokul ve lisede öğrenim gören çocuklar takip etmektedir. Ölüm eğitimi programları hazırlanırken bazı ilkelere ve boyutlara dikkat edilmesi ve hangi amaçla veya kime verileceğinin belirlenmesi gerekmektedir. Ölüm eğitimi programının dört ana boyuttan oluşması gerektiğinin altını çizen Corr, (2000) bu boyutların; bilişsel boyut, duygusal boyut, davranış boyutu ve değerlendirme boyutu olduğunu belirtmektedir. Bu boyutlar doğrultusunda ölüm eğitiminin amaçları; *ölüm kaygısını azaltma, yaşam değerini anlama, ölümü kabullenme ve kayıplara hazırlık* olmak üzere dört temel madde olarak sıralanmaktadır (Şimşek, 2021).

Ölüm eğitiminin uygulandığı bireylerde, yapılan değerlendirmeler sonucunda, psikolojik olarak olumlu yönde davranış değişikliği gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin, yaşamının son günlerindeki bireylere bakım veren sağlık personeli üzerinde yapılan bir araştırmada, ölüm eğitimi alan hekim, hasta bakıcı ve hemşirelerin hastalara sunduğu hizmetin kalitesini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir (Dağ & Badır, 2017). Tanhan'ın, rehberlik ve psikolojik danışmanlık bölümü öğrencileri üzerinde yaptığı bir çalışmada deney ve kontrol gurupları ile araştırma yapılmıştır. Deney gurubuna uzmanlar tarafından ölüm eğitimi verilmiştir. Araştırma sonucunda bu eğitimin verilmediği kontrol gurubuna göre, deney gurubunda yer alan öğrencilerin ölüme yönelik olumsuz tutumlarında azalma olduğu belirtilmiştir (Tanhan, 2007).

2.3.1. Gelişimsel Açıdan Ölüm

Ölüm canlılıktan itibaren insanın hayat döngüsüne dâhil olan biyolojik bir gerçekliktir. Buna rağmen insan çeşitli sebeplerle ölüm hakkında konuşmaktan kaçınmaktadır. Bu durumun oluşmasında birçok etken söz konusudur. Örneğin, ölümün belli bir zamanının olmaması, nasıl ve kimin eliyle olacağının bilinmemesi gibi ihtimaller insanı genellikle tedirgin etmektedir. Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı ölüm, olumsuz duygularla ilişkilendirilmektedir (Köylü & Oruç, 2020). İnsanların ölüme dair olumsuz bir algıya sahip olmasını İbn-i Sina (1959), şu sebeplere bağlamaktadır: ölümün gerçekte ne olduğunun bilinmemesi, ölüm sonrasında hem ruhun hem de bedeninin yok olması düşüncesi, cezalandırılma düşüncesi, ölümden sonra geride kalan yakınları için

kaygılanmak, öldükten sonra nereye gidileceğinin bilinmemesi olarak sıralanmaktadır (Karaca, 2011).

Günümüzde yetişkinlerin ölüm konusunda yaşadıkları problemlerinin birçoğu çocukluk dönemindeki olumsuz tecrübelerinden ve yanlış öğrenmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunun en önemli sebebi ise yetişkinlerin çocuklarla ölüm konusunda konuşmaktan kaçınma eğilimidir (Saday, 2014). Ancak yapılan araştırmalar küçük çocukların ölüm olayını tam olarak algılayamadığını, bunun yanı sıra dünyanın sonlu bir yer olduğunun farkında olduklarını ortaya koymaktadır (Kastenbaum, 2006).

Ölüm konusunda *bebeklik* dönemindeki çocukların hiç bir şey bilmedikleri varsayılmaktadır. Ancak yapılan incelemeler, bebeklerin de ölüm farkındalığına sahip olduklarını gösteren davranışları sergilediklerini ortaya koymaktadır. Çocuklar bebeklik döneminde ölüm daha çok ebeveyninden ayrılma ya da ondan ayrı kalma durumu olarak algılamaktadır. Bebeklikte çocuk, annesinden veya bakım vereni tarafından terk edilmekten ve ondan ayrılmaktan kaygı duymaktadır (Köylü, 2004). Çocuklar iki-üç yaşlarında soyut olan ölümü anlayamamaktadır. Ancak beş yaşından itibaren ölüme ilişkin bir düşünce oluşturur ve ölümün kaçınılmaz bir son olduğunu kavramaya başlar (Walsh, 1980).

Çocukların ancak yedi yaşından itibaren ölüm kavramının bir son olduğu hakikati ile yüzleştiği belirlenmiştir. Dokuz ve on iki yaş aralığı ise ölümün gerçekçi bir biçimde algılandığı dönemdir (Göka, 2010). *Ergenlik* dönemindeki bireylerin ölüm algıları ölümün kaçınılmazlığı üzerine yoğunlaşmaktadır. Birey kendi ölümünü düşünür ve bütün insanlık gibi ölmeye mahkum olduğu düşüncesini zihninde netleştirir. Bu yaşlarda kendi ölümünü hayal edebilmesi, bireyin zihninde kargaşaya ve huzursuzluğa yol açar. Bu gelgitli dönemde birey bazen ölüme meydan okuyarak bazen de ölümü yok sayarak bu dönemi geçiştirmeye çalışmaktadır (Çevik, 2002).

2.3.2. Din Eğitimi ve Ölüm

Din eğitiminin ölüm kaygısına ve korkusuna farklı şekilde etkisini ortaya koyan birçok araştırma mevcuttur. Örneğin, ölüm korkusu ile dindarlık tipi arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunu ortaya koyan bir çalışmada; dış güdümlü dindarlığa sahip olan bireylerin iç güdümlü dindarlara göre daha fazla ölüm korkusu yaşadıkları tespit edilmiştir (Hökelekli, 1992). Bir diğer araştırmada ise, dindar bireylerin ölümden daha

fazla korkmasının sebebinin, bireyin aldığı din eğitiminin niteliği ile doğrudan ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Dini kültürde sıklıkla vurgu yapılan, korku ve ümit arasındaki denge bozulduğunda ve bireye korku merkezli bir dini eğitim ve öğretim verildiğinde bu kuşaklar arası aktarılır ve bir döngü halini alır. Bu şekilde korkutma yönü daha baskın bir eğitim bireyde günahkarlık bilinci geliştirir. Bütün bu süreç dindar bireyin ölüm korkusunun artmasında önemli bir faktör olarak yerini alır (Yıldız, 2001)

Psikoloji alanında yapılan çalışmalarda ölüm kaygısı ve korkusunun nedenleri arasında belirsizlik, yalnız kalma, sevdiklerini kaybetme, kimlik yitimi, ölüm sonrası cezalandırılma, geride kalanlar için endişe, kontrol kaybı, acı çekme ve bedenin yok olması gibi unsurlar yer almaktadır. Araştırma bulguları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinin özellikle affedici ve merhametli bir Tanrı anlayışı oluşturarak, ölümle ilgili kaygıları azaltmada etkili olabileceğini göstermektedir (Karaca, 2000). DKAB derslerinde ölümle ilgili acı, ceza ve kabir azabı gibi korku uyandıran temalara daha az yer verilmesi veya bu temaların umut verici bir yaklaşımla ele alınması; özsaygı ve öz benlik gelişimini destekleyerek öğrencilerin ölüm kaygılarını azaltmada olumlu sonuçlar doğurabilmektedir (Şimşek, 2021).

Din eğitimin ölüm korkusuna ve kaygısına etkisi büyük ölçüde eğitimin sunulmuş biçimine bağlı olarak değişebilmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi ölümün bir felaket olarak yorumlanması, korkutucu bir ölüm sonrası hayat anlayışı ve bunun ölçsüz bir şekilde aktarımı bireylerde korku ve kaygıya neden olabilmektedir. Öte yandan bağışlayan bir Tanrı algısı, ümit ve korku arasında bir din eğitimiyle desteklenen ölüm eğitimi, bireylerin ölüm kaygısını azaltabilir ve ölüme dair olumsuz tutumların iyileştirilmesine katkıda bulunabilir. Bunun yanında içsel bir dindarlık geliştirilmesi konusunda, teşvik edici ve bunu güçlendirici bir yaklaşımın benimsenmesi, ölüme yönelik tutumun olumu yönde dönüşmesinde bireye yardımcı olacağı ve yarar sağlayacağı düşünülmektedir (Şimşek, 2021).

2.3.3. DKAB (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) Ders Müfredatında Ölüm Teması

Öğretim programları, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2. maddesinde ifade edilen "*Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları*" ile "*Türk Millî Eğitiminin Temel İlkeleri*" esas alınarak hazırlanmıştır. Eğitim ve öğretim programlarıyla sürdürülen tüm çalışmalar -okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim seviyeleri- birbirinin

tamamlayıcısıdır. Ayrıca tüm programlar bütünüyle "Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi"nde ifadesini bulan yetkinlikleri kazanmış; ilgi ve yetenekleri doğrultusunda öğrencilerin bir mesleğe, yükseköğretime ve hayata hazır olmalarını sağlamaya yöneliktir. İlgili genel amaçlar Din Kültürü ve Ahlak bilgisi dersleri için de geçerlidir (MEB, 2025).

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (İlköğretim 4-8 ve Ortaöğretim 9-12. Sınıflar) öğretim programları, İslamiyet ve diğer inanç sistemlerini tanıtıcı bir yaklaşımla ele almayı hedeflemektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde İslam dini, Kur'an-ı Kerim ve hadislerin ortaya koyduğu temel prensipler doğrultusunda esas alınmıştır. İslam düşüncesi içerisinde gelişen yorumlar (dini anlayışlar) bilimsel bir yöntemle ve mezhepler üstü bir yaklaşımla ders kapsamına alınmıştır. Günümüzde varlığını sürdüren diğer dünya dinleri ise yine bilimsel bir yöntemle dinler arası açılım ve olgusal bir bakış açısıyla öğretim sürecine dahil edilmiştir (Şimşek, 2021). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programlarında hedeflenen kazanımların elde edilmesi için kavramlar, konulara ve ünitelere ayrılmıştır. Ölüm ve ölüm ötesi ile ilişkili olarak ise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında aşağıdaki tablolarda belirtildiği şekliyle yer verilmektedir.

Tablo 2.1. Temel Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu

SINIF	ÜNİTE	KONU	ÖLÜM KONUSUNUN NASIL YER ALDIĞI
4. SINIF	<i>Günlük Hayattaki Dinî İfadeler</i>	Günlük Konuşmalarda Dinî İfadeler	Allah rahmet eylesin vb. ifadeler içerisinde ölüm
4. SINIF	<i>İslam'ı Tanıyalım</i>	Ahirete İman	Ahiret hayatının başlangıcı: Ölüm
4. SINIF	<i>Hiz. Muhammed'i Tanıyalım</i>	Mekke'de Dinî Hayat	Mekkeli müşrikler ölümden sonraki inançlar, kız çocuklarının diri diri toprağa gömmek suretiyle öldürdükleri
5. SINIF	<i>Namaz</i>	Namaz Çeşitleri	Cenaze Namazı
6. SINIF	<i>Hiz. Muhammed'in Hayatı</i>	Muhammed'in Vefatı	Muhammed'in vefatı
7. SINIF	<i>Melek ve Ahiret İnancı</i>	Dünya ve Ahiret Hayatı	Dünya Hayatının Sonu ve Ahiret Hayatının Başlangıcı: Ölüm
7. SINIF	<i>İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar</i>	İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar	Alevi-Bektaşilik olmak üzere Mevlevilik, Yesevilikte ölüm düşüncesi
8. SINIF	<i>Kader İnancı</i>	Kader ve Kaza İnancı	Ölümlle ilgili kavramlar ecel, ömür
8. SINIF	<i>Din ve Hayat</i>	Dinin Temel Gayesi	"Ben kimim? Niçin yaratıldım? Nereye gideceğim? Dünyanın sonu ne olacak?" gibi sorular ölüme dair nihai sorular
8. SINIF	<i>Zekât ve Sadaka</i>	Zekât ve Sadakanın Bireysel ve Toplumsal Faydaları	Ölümden sonra devam edecek sevaplar: Sadaka-i cariyeye

Tablo 2.2. Orta Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu

SINIF	ÜNİTE	KONU	ÖLÜM KONUSUNUN NASIL YER ALDIĞI
9. SINIF	Allah-İnsan İlişkisi	Kur'an' dan Mesajlar Rum Suresi 17-27. Ayatlar	Ölüden Diriyi, Diriden De Ölüyü O, Çıkartıyor....
9. SINIF	İslam'da İnanç Esasları	İman Esasları	Ahiret Gününe İman; Ölüm, Kabir Hayatı, Kıyamet, Ba'sü Ba'de'l mevt, Haşir, Hesap, Cennet ve Cehennem... Sana Ölüm gelinceye kadar Rabbi'ne ibadet et...
9. SINIF	İslam'da İbadetler	Hicr Suresi 99. Ayet	... Benim Namazım, İbadetlerim, Hayatım ve Ölümüm Hepsini Âlemlerin Rabbim Allah İçindir..
10. SINIF	Allah İnsan İlişkisi	İnsanın Allah İle İrtibatı	Ölüm, Kabir, Berzah Âlemi, Kıyamet, Ba's, Haşir, Hesap, Cennet Ve Cehennem..
11. SINIF	Dünya ve Ahiret	Varoluşun ve Hayatın Anlamı, Ahiret Âlemi, Ahirete Uğurlama	Cenaze Uğurlama İle İlgili Dinî Uygulamaları
11. SINIF	Dünya ve Ahiret	Varoluşun ve Hayatın Anlamı, Ahiret Âlemi, Ahirete Uğurlama	Hakk'a Uğurlama Erkânı
11. SINIF	Dünya ve Ahiret	Alevi-Bektaşilik	Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Olmak Üzere Ahi Evran, Hacı Bektaş-I Veli, Yunus Emre'de Ölüm
12. SINIF	Anadolu'da İslam	Milletimizin İslam Anlayışının Oluşmasında Etkili Olan Bazı Şahsiyetler	Sarhoşluk Veren Maddeler Sonucunda Yaşanan Ölüm
12. SINIF	Güncel Dinî Meseleler	Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler	Ötenazi, İntihar Gibi Kavramlar
12. SINIF	Güncel Dinî Meseleler	Sağlık ve Tıpla İlgili Meseleler	Hint ve Çin Dinlerinin'de Ölüm ve Ahiret
12. SINIF	Hint ve Çin Dinleri	Hinduizm, Budizm, Taoizm vb.	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Üniversite öğrencilerinin ölüm ve ölüm ötesine ilişkin algılarını ve bu algıları din eğitimi bağlamında incelemeyi amaçlayan bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgubilim (fenomonoloji) desenine başvurulmuştur. Olgubilim güçlü felsefi bileşenlere sahiptir ve ilk olarak 20. Yüzyılda Edmund Husserl'in görüşleri etrafında biçimlenip alan yazına kazandırılan nitel yaklaşım biçimidir (Creswell, 2013). Olgubilim çalışmaları insanların olaylara ve olgulara ilişkin deneyimlerinin özünü tanımlama ve bunları bütünsel şekilde yorumlama imkânı sağlar (Moustakas, 1994). Bu desene göre bir olgu sadece gerçek dünyada görüldüğü gibi değildir, kendi anlam dünyamızda ve bilincimizde olduğu gibidir. Bundan dolayı bireylerin söz konusu olguya ilişkin tecrübeleri araştırmanın verilerini oluşturur. Araştırmacıların temel amacı da olgubilim deseni aracılığıyla, katılımcıların olguyu nasıl algıladıklarını betimlemektir (Howitt, 2016). Bu bağlamda bu araştırmada üniversite öğrencilerinin ölüm olgusuna ve ölüm ötesi hayata dair algılarının ortaya konulması ve din eğitimi açısından yorumlanması amaçlanmaktadır.

3.2. Katılımcılar

Araştırmanın katılımcıları 2024-2025 eğitim-öğretim yılında, Adıyaman Üniversitesi bünyesinde farklı fakültelerde öğrenim gören 26 öğrenciden oluşmaktadır. Bu araştırmada, araştırmacının amacına ulaşabilmesi için katılımcılar amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Patton'a (1987) göre, amaçlı örnekleme yöntemi araştırılan problem ile ilgili genellemeler yapmaktan ziyade, problemin farklı boyutlarını ortaya koymayı ve derinlemesine incelenmesini sağlamaktadır. Ölçüt örnekleme yöntemindeki temel amaç ise araştırma öncesi sınırlandırılmış bazı kriterleri karşılayan durumların çalışılmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu araştırmanın örneklem grubu belirlenirken, katılımcıların Adıyaman üniversitesinde ve farklı fakültelerde (Mühendislik, Tıp, Eğitim (PDR), Hemşirelik, İslami İlimler, Güzel Sanatlar, Fen-Edebiyat, BESYO, Teknik Bilimler, Diş Hekimliği)

öğrenim görüyor olması ve araştırmaya katılmaya gönüllü olması temel ölçüt olarak kabul edilmiştir.

Tablo 3.1. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Fakülte/Bölüm	Veri Toplama Aracı
K1	K	22	Mühendislik	Görüşme
K2	E	21	Mühendislik	Görüşme
K3	E	24	BESYO	Görüşme
K4	K	23	BESYO	Görüşme
K5	K	22	Güzel Sanatlar	Görüşme
K6	E	19	Güzel Sanatlar	Görüşme
K7	E	22	Hemşirelik	Görüşme
K8	K	20	Hemşirelik	Görüşme
K9	K	21	Tıp	Görüşme
K10	K	23	Tıp	Görüşme
K11	E	25	Fen-Edebiyat	Görüşme
K12	K	23	Fen-Edebiyat	Görüşme
K13	K	23	Eğitim Fakültesi	Görüşme
K14	K	24	Eğitim Fakültesi	Görüşme
K15	K	24	Teknik Bilimler	Görüşme
K16	E	22	Diş Hekimliği	Görüşme
K17	K	21	İslami İlimler	Görüşme
K18	E	24	İslami İlimler	Görüşme
K19	E	22	İslami İlimler	Görüşme
K20	K	23	İslami İlimler	Görüşme
K21	K	24	İslami İlimler	Görüşme
K22	K	22	İslami İlimler	Görüşme
K23	E	25	İslami İlimler	Görüşme
K24	E	24	İslami İlimler	Görüşme
K25	K	22	İslami İlimler	Görüşme
K26	K	22	İslami İlimler	Görüşme

3.3. Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak yarı-yapılandırılmış açık uçlu ve onay kutucuklu soruların yer aldığı bir görüşme formu kullanılmıştır (bkz. Ek 1). Yıldırım ve Şimşek (2016) nitel veri toplama sürecinde bir ya da birkaç açık uçlu soru aracılığıyla araştırılan konuyla ilgili katılımcılardan çok zengin mesajlara ulaşılabileceğini belirtmişlerdir.

Görüşme formu hazırlanırken ilgili literatür incelenmiş ve tez danışmanı, Din Eğitimi ve Eğitim Programları ve Öğretim alanlarında uzman kişilerden tavsiye ve görüşler alınmıştır. Veri toplama aracı tüm katılımcılara uygulanmadan önce taslak görüşme formu şeklinde iki katılımcı ile görüşülmüş ve bazı sorular revize edilmiştir. Ayrıca veri toplama aracında katılımcıların kendilerini kısaca tanıtmaları istenmiştir.

3.4. Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri, 2024-2025 eğitim öğretim yılı Adıyaman ili merkez ilçesinde yer alan Adıyaman Üniversitesi'nde çeşitli fakültelerde ve yüksekokullarda öğrenim gören toplam 28 öğrenciden toplanmıştır. Veriler toplanmadan önce araştırmanın yürütülebilmesi için İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu raporu (bkz. Ek 2) alınmıştır. Katılımcılar ile görüşme öncesi uygun zaman dilimlerine göre randevular alınmıştır ve dikkat dağıtmayacak şekilde uygun ortamlarda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Mülakata başlamadan önce katılımcılara araştırmanın içeriği hakkında gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. Katılımcılardan gönüllü onam formunu okumaları ve formu imzalamaları ve kişisel bilgi formunu doldurmaları istenmiştir. Katılımcıların da izni alınarak yapılan görüşmeler ses kaydına alınmıştır. Görüşme sırasında açık ve net olmayan noktalar giderilmeye çalışılmıştır. Katılımcılardan ölüm ve ölüm ötesi algılarını ifade etmeleri ve yürütülmekte olan araştırmaya katkıda bulunmaları istenmiştir. Görüşmelerin her biri ortalama 10-25 dakika sürmüştür.

3.5. Verilerin Analizi

Genç bireylerin ölüm ve ölüm sonrası tasavvurunun din eğitimine göre incelendiği bu araştırmada katılımcılardan veriler toplandıktan sonra eldeki verilerin analizi için betimsel analiz yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. Betimsel analizde katılımcılardan elde edilen veriler, önceden belirlenen temalara, araştırma sorularına veya kuramsal çerçeveye göre düzenlenebilir. Araştırma sonucunda ulaşılan bulgular sistematik bir şekilde betimlenir bu ve açıklanır, sebep-sonuç ilişkileri irdelenerek tanımlanır. Daha sonra doğrudan alıntılarla desteklenerek sonuçlar yorumlanır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu çalışmada da katılımcılardan elde edilen veriler çözümlenmiş, kodlamalar yapıldıktan sonra kategoriler oluşturulmuştur. Son aşamada ise açıklayıcı temalar belirlenmiştir.

Verilerin analiz sürecinde öncelikle katılımcılardan alınan ses kayıtlarının transkript halinde kağıda dökümü yapılmıştır. Görüşmelerin dökümü yapıldıktan sonra araştırmacı tarafından birkaç defa daha okunup gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Katılımcıların verdikleri yanıtlardan hareketle temalar belirlenmiştir. Verilerin analizi sonrasında ortaya çıkan bu temaların kodları ve kategorileri MAXQDA 24 yazılımı kullanılarak listelenmiştir.

3.6. Geçerlilik ve Güvenirlik

Nitel çalışmalarda araştırmanın sonuçlarının inandırıcılığı iki temel kritere bağlıdır. Bu ölçütler geçerlik ve güvenirliliktir (Creswell, 2021). Araştırmanın görüşme soruları hazırlanmadan önce ölüm ve ölüm sonrası ile din eğitimi ile ilgili araştırmalar incelenmiştir. Görüşme sorularının araştırmanın amacıyla bütünlük sağlaması amacıyla uzman görüşlerine başvurulmuştur. Katılımcılardan ses kaydı alınmadan önce iki pilot görüşme yapılmıştır. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra görüşme sorularının araştırmaya tam olarak hizmet edeceği ve katılımcılardan istenilen verilerin elde edilebileceği tahmininde bulunulmuştur. Araştırma verilerinin elde edilme süreci ve bulguların tutarlılığı detaylı şekilde açıklanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

4.1. Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

- a.) Araştırmanın birinci alt problemi “*Katılımcılar ölüm kavramını nasıl anlamlandırmaktadır?*” sorusuna cevap bulabilmek için katılımcılara “*Ölüm ve ölüm ötesi kavramları sizin için ne anlama geliyor?*” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların ölüm ve ölüm sonrasına dair mevcut tasavvuru belirlenmiş, verilen yanıtlar analiz edilerek 6 farklı başlık altında incelenmiştir. Verilen cevaplar araştırma sonucuna ilişkin olarak katılımcıların aldıkları din eğitimi bağlamında yorumlanmıştır.

Tablo 4.1. Ölüm Kavramı

No.	Temalar	Kodlar
1	Sonsuzluk	Varılacak Asıl Yer, Son, Geçiş, Geçiş Kapısı, Ebediyet
2	Bilinmezlik	Kargaşa, Yok Oluş
3	Korku	Tedirginlik
4	Umut	Kurtuluş, Güzel Bir Hayata Geçiş, Hazırlık, Yeniden Dirilmek, Kavuşmak, Başlangıç, Düğün
5	Ayrılık	Ruhun Ayrılışı, Hüzün, Engel, Veda, Yalnızlık, Bitiş
6	Doğal Süreç	Döngü, Göç, Doğal Durum, Bilinen Gerçek, Fizyolojik Son, Bilinç Kaybı

Katılımcıların ölüme ilişkin yanıtları incelendiğinde, ‘*Sonsuzluk*’ teması altında varılacak yer, son, geçiş kapısı ve ebediyet vurgusu yaptıkları görülmüştür. *Bilinmezlik* teması altında katılımcıların kargaşa ve yok oluş, *Korku* temasında tedirginlik; *Umut* başlığı altında kurtuluş, kavuşma günü, düğün vs; *Ayrılık* teması başlığı altında ruhun ayrılışı, hüzün, veda, yalnızlık ve bitiş ifade ettiği görülmüştür. Katılımcıların verdikleri yanıtlardan hareketle son olarak *Doğal süreç* teması oluşturulmuş; döngü, doğal durum fizyolojik bir son vb. gibi ifadelere tabloda yer verilmiştir. Buna ilişkin katılımcıların vermiş olduğu yanıtlardan bazıları aşağıda yer almaktadır:

FB_24: Yani hocam kimileri için hani bir son gibi gözükse de bence bir son değil, sonsuzluğun başlangıcı bence...

AFİ_23: Ölüm şöyle, şu anda bir uykuda olduğumuzu düşünüyorum. Yani geçiş kapısıdır ölüm...

TH_22: Ölüm. Yani bu dünyadaki yok oluşumuz. Yani bu dünya ile artık hiçbir bağımızın kalmayacağı şekilde yok oluş.

YB_23: Ölüm beni korkutuyor. Düşünmek istemiyorum çok fazla ölümü, düşündükçe bir kargaşanın içine gireceğimi düşünüyorum. Düşünsenize sürekli bir ne zaman öleceğim? Şu gün mü öleceğim. Birazdan ölecek miyim? Bu şekilde ilerlersem hayatıma devam edemem. O yüzden ölümü düşünmeden yaşıyorum.

EG_20: İnançlı bir bireysek ölmek demek yeniden dirilmek demektir diğer dünyada

Oİ_ 24: Ölüm kavramı benim için aslında kurtuluş gibi geliyor. Yani diğer insanların aksine biz ilahiyatçılar olarak, Müslüman olarak hatta şey derler bizim için bir düşündür.

Kİ_ 23: Benim için engel. Sevdiğim yani sevdiğim Allah'a kavuşmam için bedensel bir engel olarak görüyorum ölümü.

RP_22: Sanırım ölüm benim için bir boşluk. Boş, yalnız, yalnızlık oldu.

ST_24: Aslında fizyolojik döngünün benim gözümde durması, bilincin gitmesi, beynin ya da diğer organların fonksiyonlarını yerine getirememesi olarak söyleyebilirim.

b.) Araştırmının birinci alt problemine ilişkin olarak katılımcılara “ Ölüm ötesi ve ahiret kavramları sizin için ne anlama geliyor?” sorusu yöneltmiştir. Katılımcıların verdikleri cevaplara ilişkin temalar ve kodlar Tablo 4.2 de yer almaktadır.

Tablo 4.2. Ölüm Ötesi-Ahiret Tasavvuru

No.	Temalar	Kodlar
1	Sonsuzluk	Ebediyet, Sonsuz hayat, Sonsuz güzellik, Sonsuz dünya
2	Bilinmezlik	Hiçlik, Belirsizlik, Bilinmezlik korkusu
3	Hesap	Karşılık, Ödül-Ceza, Mükafat, Cennet, Cehennem, Hak, Adalet, Azap
4	Umut	Yeni bir hayat, Teselli, Rahatlama, Başlangıç, Nimet Varılacak nihai yer, Kavuşma günü

Ölüm ötesi ile ilgili olarak katılımcıların verdikleri cevaplardan hareketle 5 farklı temaya ulaşılmıştır. Katılımcıların ölüm ötesi ve ahirete ilişkin olarak *Sonsuzluk* teması

altında ebediyet, sonsuz hayat, sonsuz güzellik, sonsuz dünya kodlarına ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre bireyler ölüm sonrasını ve ahiret hayatını sonsuza kadar kalacakları bir dünya olarak tanımlamıştır. İlgili görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

şİ_22: Ölümden sonraki hayat yani sonsuzluk, açılacak bir sonsuzluk

Mİ_21: Biz Müslümanlar olarak zaten doğıduğumuzda öleceğimizi biliyoruz. Dünya hayatının kısıtlı olduğunu, ahiretin ebedi olduğunu bildiğimiz için imanımız gereği kabulleniyoruz. Ahiret şöyle biz zaten en çok bu dünyada yaptığımız ibadetlerin karşılığı ve sonsuz bir ebedi hayatın olduğunun ş uurundayız.

AFİ_22: Ahiret benim için ebedi bir yaşamdır. Yani bu dünyada ne yaparsam ben, orada ebedi hayatta karşıma çıkacağını düşünüyorum.

Araştırmaya katılan gençlerin ölüm ötesi ve ahiret hakkında belirtmiş oldukları kodların ikinci ve üçüncü sırasında *Bilinmezlik* ve *Hesap* temaları yer almaktadır. *Bilinmezlik* temasında yer alan kodlar genel olarak *hiçlik*, *belirsizlik*, *bilinmezlik korkusu*; *Hesap* temasında ise *Karşılık*, * d l-Ceza*, *Mükafat*, *Cennet*, *Cehennem*, *Hak*, *Adalet*, *Azap* gibi kodlar gelmektedir. Buna ilişkin katılımcıların bazı görüşlerine yer verilmiştir:

NP_23:Koskoca bir bilinmezlik korkusu, bir korku hissi uyandırıyor bende. Ölüm sonrası korkusu galiba.

ST_22: Ölüm sonrası benim için belirsizlik ifade ediyor. Bunu çok net bir şekilde belirsiz olarak görüyorum ve sadece dini eğitimini aldığım kadarıyla ve inandığım  l de. Dünyanın bir sonraki kısmı. Ölümden sonraki hayatın sonsuz kısmı. Sonsuzluk ve belirsizlik.

FB_24: Ölüm sonrası ahiret hayatının başlangıcı ve ödül ve ceza sistemi kesinlikle var bence. Hatta  d l ve ceza sisteminin olması beni bir nevi rahatlatıyor, psikolojik olarak da. Ama ben biliyorum ki diğer tarafta, yani öbür hayatta Gazze'de olanların, Filistin'de olanların bir karşılığı olacak. Bunun bir cezası olacak. Bu beni rahatlatıyor. Ama düşünsenize öyle olmadığını düşün, hayal edin, ona inanmadığınızı düşünün. Onların yanına kar kalacak gibi oluyor. Bu insanı daha da delirtir bence. Yani bunun bir karşılığının olması, cehennem diye bir şeyin var olması beni sevindiriyor ve rahatlatıyor da psikolojik olarak.

Eİ_24: Ölüm sonrası, ahiret de benim için mesela herkesin hakkını bulacağı, her şeyin yerli yerince olacağı, bizim için nasıl desem karşılığını alacağımız bir yer.

Katılımcıların ölüm sonrası ve ahiret konularına ilişkin temaların dördüncü ve sonuncu teması *Umut* temasıdır. Buna göre katılımcılardan bazıları ölüm ötesini *Yeni bir hayat, Teselli, Rahatlama, Başlangıç, Nimet* şeklinde ifade etmiştir. Bazı katılımcılar ise, ölüm ötesini bu dünyadan ayrılış ile ilişkilendirmiş ve *Varılacak nihai yer, Kavuşma günü* şeklinde ifade etmiştir. Bununla ilgili bazı görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

RP_22: Ölüm ötesi kavramı, aslında bir nevi benim kendimi yatıştırdığım bir şey oldu. Çünkü dini inançlara sahip bir insan olarak, depremde vefat eden kuzenimin şehit olarak sayıldığını ve şehitlik mertebesinde aslında onu çok güzel şeyler beklediğini bildiğim için bir nevi ben de bir rahatlama yaşattı.

HM_22: Ölüm ötesi benim için huzuru, yeniden bir başlangıcı ifade ediyor.

Eİ: Ölüm sonrası ahiret de benim için mesela herkesin hakkını bulacağı, her şeyin yerli yerince olacağı, bizim için nasıl desem karşılığını alacağımız bir yer. Burası sadece bir süre imtihan olduğumuz yer. Benim için ahiret bir başlangıç. Orada her şey belli olacak bana göre.

4.2. Araştırmanın İkinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt probleminde “*Katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair algılarının oluşmasında din eğitimi, aile, arkadaş çevresi, görsel ve sosyal medya nasıl bir rol oynamaktadır?*” sorusuna yanıt aranmıştır. Soruya ilişkin yanıtlar Tablo 4.3’te

Tablo 4.3. Ölüm ve Ölüm Ötesine İlişkin Düşüncelerinin Oluşmasında Belirleyici Olan Faktörler

No.	Faktör	f
1	Aile	22
2	Din Eğitimi	16
3	Toplum	5
4	Diğer	4
5	Medya	3
6	Arkadaş Çevresi	1

Tablo 4.3'te görüldüğü üzere, birden fazla faktörün seçebileceği bu soruda katılımcıların çoğunun (22) ölüm ve ölüm ötesine ilişkin düşüncelerinin oluşmasında belirleyici faktörün *aileleri* olduğu görülmektedir. Aileden sonra en belirleyici ikinci faktörün (16) alınan *din eğitimi* olduğu belirlenmiştir. Belirleyici bir diğer faktörün ise *toplum* (5) olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılardan dördünün ölüm ve ölüm ötesine ilişkin düşüncelerinin oluşmasında belirleyici faktörlerin *felsefe kitapları, internet, dışarıdan okumalar, dini cemaatler ve sohbetler* gibi diğer faktörlerin etkili olduğu anlaşılmıştır.

4.2.2. Din Eğitiminde Ölüm ve Ölüm Ötesine ilişkin Konuların Yeterliliği

Araştırmada katılımcılara din eğitiminde *ölüm ve ölüm ötesine ilişkin konulara yeterince yer veriliyor mu?* Sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun (14) aldıkları din eğitiminin ölüm ve ölüm ötesine ilişkin konulara yeterince yer vermediği şeklinde düşünmektedir. Yedi katılımcı ise aldıkları din eğitiminin kısmen yeterli olduğunu beş katılımcı ise yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Katılımcıların verdikleri cevaplara ilişkin sonuçlar tablo 4.4 'te verilmiştir.

Tablo 4.4. Din Eğitiminde Ölüm ve Ölüm Ötesine ilişkin Konuların Yeterliliği

Yeterlilik Durumu	f
Yetersiz	14
Kısmen Yeterli	7
Yeterli	5

Tablo 4.4'te görüldüğü üzere on dört katılımcı aldıkları din eğitiminde ölüm ve ölüm sonrasına dair içeriğin yetersiz kaldığını ve içeriğin düzenlenmesi gerektiğini

belirtmiştir. Bireylere ölüm ve sonrasıyla ilgili eğitim verilirken ilgili eğitimde psikolojik, duygusal boyutunda yer alması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Buna ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

Kİ_22: Yeterli değil. Hocalar genel olarak bilgileri veriyor.

MT_23: Ben aldığım din eğitiminden hatırladığım kadarıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ile alakalı konuşacak olursak, bence işin biraz daha formalite ve usullerine daha fazla yer verildiğini düşünüyorum. Yani ölüye ne yapılacağı çok anlatılıyor ya da ölümden sonra cenaze namazının nasıl kılındığı çok fazla anlatılıyor. Ama ben işin biraz daha duygusal, psikolojik kısmının eksik kaldığını düşünüyorum bu eğitimin verilmesinde. Çünkü dini öğretilere baktığımız zaman ölümün aslında çok daha kapsamlı bir tarafı var. Yani hem ahiret anlatılarıyla hem de ölenin yakınlarıyla alakalı aslında daha kapsamlı bir öğreti varken, din eğitiminde buna yeterince yer verilmediğini, formalitelere daha çok yer verildiğini düşünüyorum.

RP_24: Hayır, burada katılmıyorum. Çünkü bence öğretmenler biraz daha çocukların gelişimsel olarak düşündükleri için belki de korkacaklarından, belki de tedirgin olacaklarından ya da kendileri de kendilerine daha itiraf edemediklerinden onlar da yeterince açıklayamıyorlar ve çocuklar da bu konulara çok uzak kalıyor.

Katılımcılardan bazıları din eğitiminde ölüm ve ölüm sonrasına dair içeriğin yeterli bulmakla birlikte kararsız kaldıklarını ifade etmiştir. Buna ilişkin ifadelere aşağıda yer verilmiştir:

HM_22: Kısmen Katılıyorum. Yeterli değil.

ST_24: Kararsızım çünkü din eğitimini nereden alıyoruz yani bunu okullarda da alıyoruz, evde de devam ediyor. Eğitim toplumda da devam ediyor. Yani aynı çevrede olan iki insan bile aslında çok farklı eğitimleri alıyor olabilir. Her insan yani iki kardeş bile çok farklı eğitime maruz kalabiliyor aynı insanlardan almasına rağmen eğitimi.

4.3. Araştırmanın Üçüncü Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın üçüncü alt problemde ‘Dini öğretiler/kodlar katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair duygu ve düşüncelerini nasıl şekillendirmektedir?’ sorusuna yanıt aranmıştır. Bu sebeple katılımcılara öncelikle geçmişte aldıkları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ölüm ve ölüm sonrası tasavvurunu nasıl etkilediğine dair görüşme

sorusu yöneltmiştir. Ardından ölüm ve ölüm sonrasına dair korku veya endişelerine sebep olan öğrenmeleri sorulmuştur.

4.3.1. Din Derslerinin Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayata Bakış Açısını Etkileme Durumu

Bireylerin ölüm ve ölüm sonrası tasavvurunu etkileyen faktörlerin başında gelen bireyin geçmişte aldığı din eğitimine ilişkin katılımcıların düşüncelerine başvurulmuştur. Araştırma problemine yanıt aramak için katılımcılara *din derslerinin ölüm ve ölüm sonrası hayata bakış açılarını etkileyip etkilemediği* sorulmuş verilen cevaplar tablo,4.5'te sunulmuştur.

Tablo 4.5. Din Derslerinin Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayata Bakış Açısını Etkileme Durumu

Etkileme Durumu	f
Kısmen Etkiledi	14
Etkiledi	8
Etkilemedi	4

Tablo 4.5' ten de anlaşılacağı üzere katılımcıların büyük çoğunluğu (14+8) geçmişte aldıkları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin kısmen de olsa ölüm sonrası hayata bakış açılarını etkilediğini ifade etmiştir. 4 katılımcı ise aldıkları din eğitiminin ölüm sonrası hayata bakış açılarını herhangi bir şekilde etkilemediğini belirtmiştir. Buna ilişkin katılımcıların görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

SI_23: Evet olumlu yönde etkiledi beni. Aldığım derslerde, lisedeki ünitelerde olsun, ders içeriği olsun yani insanı etkiliyor tabii. Yani alabildiğim kadarıyla olumlu olduğunu düşünüyorum.

BI_22: Tamamen katılıyorum. Çünkü aldığım din eğitimi ölüm sonrası hayata inancımı geliştirdi.

ST_23: Din eğitimi belirsizliği ortadan kaldırdı. Ben genelde negatif şeylerden ziyade pozitif şeyleri hatırlıyorum. İyi bir insan olmayı, kul hakkına girmemeyi seni iyi bir şeye götüreceğ diye hatırlıyorum ve öldükten sonra yok olup gitmeyeceğimi de.

KG_19: Yani dediğim gibi kısmen de olsa din derslerinde tabii ki buna değiniliyor ama o kadar fazla olmadığı için kısmen katılıyorum.

Araştırmaya katılan katılımcılardan dördü ise geçmişte aldıkları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ölüm ve ölüm sonrası hayata bakış açılarını etkilemediğini ifade etmiştir. Buna ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

FB_24: Benim bakış açımı etkilemedi. Bence yeteri kadar bu konu üzerinde durulmuyor. Çok önemsendiğini de düşünmüyorum bu konunun da din derslerinin öyle çok etkili olduğunu düşünmüyorum. Okullarda insanları yeteri bilgilendirecek kadar. Etkisi var tabii ki insanların bu din hakkında veya başka dinler hakkında bilgi edinmesinde tabii ki etkili. Ama ölüm sonrasında olacaklar konusunda ya da ölüme yaklaşım konusunda yeteri kadar akademik olarak da bir bilgi olduğunu düşünmüyorum.

NP_23: Hayır etkilemedi. Çünkü bendeki korku kavramı çok daha sağlam bir zemine oturdu. Neyle karşılaşacağınızı söylüyorlar ya işte öldükten sonra böyle böyle olacak şeklinde. Bu benim korkularımı olumsuz şekilde arttırdı.

Katılımcılardan NP_23 din derslerinde verilen eğitimin ölüm ve ölüm sonrasına dair korku ve endişelerini arttırmada daha çok negatif bir yönde etki bıraktığını ifade etmiştir.

4.3.2. Ölüm ve Ölüm Ötesine Dair Endişe ve Umutları Etkileyen Faktörler

Araştırmada katılımcılara 'ölüm ve ölüm ötesi endişe veya umutlarınızı etkileyen inanç veya bilgileriniz var mı?' sorusu sorulmuştur. Bireylerin ölüm ve ölüm ötesine dair düşüncelerinin oluşmasını etkileyen faktörlere ilişkin görüşleri iki tema altında incelenmiştir. Bunlar *endişe* ve *umut* şeklinde belirlenmiştir. Bununla ilgili sonuçlar tablo 4.6'da sunulmuştur.

Tablo 4.6. Ölüm – Ölüm Ötesi Endişe ve Umutları Etkileyen İnanç veya Bilgiler

No.	Temalar	Kodlar
1	Endişe	Ceza, İbadet Eksikliği, Belirsizlik, Kabir Azabı
2	Umut	Ödül, İbadetleri Yerine Getirmeye Çalışma, Tövbe, Bağışlanma

Araştırmaya katılan bireylerin ölüm ve ölüm ötesine dair düşüncelerinin oluşmasını etkileyen faktörlerden *endişe* teması başlığı altında *ceza, ibadet eksikliği, belirsizlik, kabir*

azabı kodlarına ulaşılmıştır. Katılımcıların buna ilişkin görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

MT_23: Şöyle verilen dini eğitim sonrasında aslında ben daha çok endişe hissettiğimi hatırlıyorum. Hani çok yakın bir zaman değil, çok objektif bir yorum yapamam belki bununla alakalı ama ölümden sonra işte şöyle cezalar var, işte bunu yaptıysan kesin cehennemliksin tarzında. Biraz daha ümit var olunmalı, ama işin ceza kısmının doğru şekilde aktarıldığını düşünmüyorum açıkçası. Böyle, kullanılan dil ya da kullanılan açıklamalar çok böyle hiddetli bir ceza ifadesiyle olduğu için biraz insanı endişelendiriyor bence.

KG_19: Endişem, eğer ibadetlerimi tam olarak yerine getiremezsem öbür dünyada cehennem azabını düşünmek, bu büyük bir endişem aslında.

ED_22: Bu konuyu çok araştırmıyorum. Biraz da korkuyorum genel olarak. Bir de ben okuduğum bölümle alakalı olduğu için birkaç kere otopsiye falan da girdim. Yani insan cansız olarak birazcık parçalara ayrılıyor falan. Korkmuştum. Şimdi alıştım da. Şöyle ki, ölüm diye bir şey var ama onu düşünerek yaşamaktansa, düşünmeyerek yaşamak daha güzel geliyor, daha hoş yani yaşantımız böyle.

ST_23: Belirsizlik zaten insanı anksiyeteye sokan bir şey ve ben hiçbir zaman bir şeye kesin olarak bu böyledir diyemem. Zaten dinde de kesin olarak belirlenmemiş çok şey var. Öldükten sonra göreceğiz gibi. İmtihanın sonucunda. Belirsizlik sadece biraz şey yapıyor beni. Belirsizlik her zaman yorucu bir şey bence. Bu sonuçta soyut bir şey ya. Ne kadar insan aklımla algılayabileceğim bir şey dese de insan aklıyla algıladığı boyutun dışında bir soyut bir kısım var, orası çok belirsiz. Bu beni kaygılandırıyor.

Şİ_21: Kabir beni çok ürkütüyor. Darlık, karanlık. Sonsuz bir mutluluk olması beni yani umut var ediyor da. Ama o kabir gözümün önüne geldiğinde bir ürküyorum. Orada yaşayacaklarım. Kabir azabının ben kesin olarak Kuran'da geçtiğine dair bir şey görmedim. Ama o kabrin o karanlığı darlığı, yerin dibi oluşu, yılanlar olsun falan böyle onlar beni ürkütüyor.

Araştırmaya katılan bireylerin ölüm ve ölüm ötesine dair düşüncelerinin oluşmasını etkileyen faktörlerden umut teması başlığı altında; ödül, ibadetleri yerine getirmeye çalışma, tövbe, bağışlanma kodlarına ulaşılmıştır. Katılımcıların buna ilişkin görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

Zİ_24: . Yani iyi bir şey yaptığımda da tabii ki motive oluyorum. Ya da sabırlı olmam gereken konularda diyorum ki ahiret hayatı var orada herkes kendi hakkını, ödülünü alacak.

MI_25: Ölümün hayatın bir gerçeği olduğunu biliyoruz, inşallah ahirette kurtulmak için çaba gösteriyoruz. Tabii ki. Onun için çaba gösteriyoruz. İnşallah Rabbimin orada bize daha güzel bir hayat vereceğini temenni ederim. Ben umutluyum elhamdülillah. Evet umutluyum.

RP_24: Elbette insanız, beşeri varlıkları. Yaptığımız hatalar kadar yaptığımız iyi şeyler de var. Belki de hatalara, geçmişe, yanlışlara takılı kalmak yerine aslında bir tövbe edip kendini çok daha ileriye taşımak bir yerde olumlu etkiliyor. Tövbenin olması yani umutlarımızı biraz daha yeşertiyor.

Oİ_25: Allah u Teala hani merhametlilerin en merhametlisi diyoruz. O yüzden ümidim şeyden daha fazla, yani tedirginliğimden daha fazla diyebilirim. Çünkü Allah u Teala buyuruyor. Rahmetim gazabımı aşmıştır diyor. Biz de ona iman ettik. O yüzden rahmetinden ümitliyiz yani.

4.4. Araştırmanın Dördüncü Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın dördüncü alt problemde ‘Katılımcıların dini ibadet ve pratikleri yerine getirme sıklığı ile ölüm ve ölüm ötesi hayat algısı arasında bir ilişki var mıdır?’ sorusuna yanıt aranmıştır. Katılımcılara günlük yaşamındaki dini pratikler veya ibadetler, (dua, ibadet, cenaze törenleri vb.) ölüm ve sonrası hakkında düşüncelerinizi nasıl etkilemektedir? sorusu sorulmuş ve katılımcıların verdikleri cevaplar üç kategori halinde aşağıda tablo 4.7’de verilmiştir.

Tablo 4.71. Günlük Yaşamdaki Dini Pratikler veya İbadetlerin Ölüm ve Sonrası Hakkında Düşünceleri Etkileme Biçimi

Etkileme Durumu	f
Olumlu	18
Kısmen Olumlu	4
Olumsuz	4

Tablo 4.7’ de görüldüğü üzere katılımcıların büyük çoğunluğu (18+4) günlük yaşamlarındaki dini pratiklerin veya ibadetlerin (dua, ibadet, cenaze törenleri vb.) ölüm

ve sonrası hakkında düşüncelerini olumlu etkilediğini ifade etmiştir. Buna ilişkin bazı görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

Kİ_22: Cenaze törenlerine katıldığım zaman şöyle ki bazen dünyaya dalıp ölümü unutabiliyoruz. Ama cenaze töreni gördüğümüzde veya katıldığımızda bu gerçeği tekrardan hatırlamış oluyoruz. Bu aslında iyi bir şey. Bizi tekrar kendimize getiriyor ve dünyaya dalmamamız gerektiği konusunda bir hatırlatma, uyarı oluyor bizim için.

MT_21: Yani dua edebilmek bence güzel bir şey. Hem ölen birisi için dua edebilmek, hem kendi ölümünden sonrası için dua edebilmek, işte bu bir son değil algısının var olması bence insanı gerçekten ümide sevk eden bir şey.

AFİ_24: Özellikle cenaze törenleri beni buradan alıp başka alemlere götürüyor resmen.

HM_22: Pozitif yönde etkiliyor hocam, Çünkü mesela cenaze törenlerine katıldığımızda ölümün var olduğu gerçeği aklımıza iyice kazınıyor. Ben sık sık da mezarlıkları ziyaret ederim. Duayı daha çok ölüm sonrası için aslında ediyorum. Bu dünyadaki günahlarımı affet Yarabbi şeklinde dualar ediyorum.

Katılımcılardan dördü ise günlük yaşamlarındaki dini pratiklerin veya ibadetlerin (dua, ibadet, cenaze törenleri vb.) ölüm ve sonrası hakkında düşüncelerini olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Buna ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

Sİ_23: O ortamlar taziye, cenaze gibi biraz insanı geriyor. Ama şöyle aslında inançlı olan bir insansın hani bir şeylerin var olduğunu biliyorsun. Yani o ibadetlerini yerine getirince böyle aslında bir gönül rahatlığı oluyor ama geriliyor insan.

Şİ_21: Cenaze törenleri benim hayatımı çok fazla etkiledi. Kötüydü. Özellikle katıldığım bir cenaze töreni. Yakın birisini kaybetmiştim. Hatta ilk morga girişim onunla olmuştu. Yani farklı bir şey. Sonsuz olarak birisini kaybediyorsun. Ama bundan sonra hiçbir şey eskisi gibi olmuyor. Şu an belki neler çekiyor? Yani bunu düşündükten sonra hayatında bazı şeyler farklılaşıyor. İbadetlerin olsun, duaların olsun, insanlara yaklaşımın olsun.

4.5. Araştırmanın Beşinci Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın beşinci alt probleminde ‘Katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili sorularına hangi referanslar ile nerede cevap aramaktadır?’ sorusuna yanıt aranmıştır. Buna ilişkin sonuçlara tablo 4.8’de yer verilmiştir.

Tablo 4.8. Ölüm ve Ölüm Ötesi İle Alakalı Sorulara Cevap Aranılan Kaynaklar

No.	Kaynak	f
1	Temel Kaynaklar (Kur'an-ı Kerim ve Sünnet)	15
2	Aile	13
3	İnternet/Sosyal Medya	6
4	Din Adamları	5
5	Diğer	3
6	Arkadaşlar	1

Tablo 4.8’de görüldüğü üzere, katılımcıların birden fazla kaynağı seçebileceği bu soruda, ölüm ve ölüm ötesine ilişkin sorularına cevap ararken en fazla ‘Temel kaynaklara(Kur'an-ı Kerim ve Sünnet)’ başvurduklarını belirtmiştir. Bununla ilgili bazı görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

HM_22: Tabi ki Kur'an-ı Kerim ve Sünnete bakarım.

Eİ_22: Genellikle Kur'an ve sünnetten bakarım. Hocalarımız da anlatıyor. Ama bazı din adamlarını da dinliyorum.

MT_22: En çok temel dini eserlere yani Kuran'a ve sünnete bakmaya çalışıyorum. Çünkü çok ciddi bir dini bilgi kirliliği olduğunu düşünüyorum. Hem toplumsal açıdan işte böyle din açısından lider pozisyonunda olanların çok ciddi bilgi kirliliği yarattığını düşünüyorum. Zaman zaman aileme de sorduğum oluyor ama çoğunlukla temel dini eserlere bağlı kalmaya çalışıyorum.

Oİ_25: Tabii ki Kur'an, Sünnet. Sonra da din adamları tabii. Yani biz kendi başımıza zaten yapamayız. Yani bugün bir meale baksan mealde tam olarak ne dendiğini de anlamıyorsun. Tefsir'e bakıyorsun, tefsirde de bayağı şeyler var karmaşık bilgiler var. Bunu bilen kişiler, yani din adamları ve bizim hocalarımız açıklıyor. Onlara sorarak daha doğru bir bilgiye ulaşabiliyoruz.

Katılımcılar temel kaynaklardan sonra en fazla başvurulmuş kaynağın ‘aile’ ardından ‘internet/sosyal medya’ son olarak da ‘din adamları’ olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılar

ayrıca *diğer* kategorisinde *dini cemaatlere, diğer dini eserlere ve felsefi eserlere* başvurduklarını belirtmiştir. Buna ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

YB_23: *Aileme danışırım. Ailemde de ablam özellikle. Evet bana doyurucu cevaplar veriyor bu konuda. Güveniyorum onun bilgisine. Çünkü daha çok okuyan, araştıran birisi, ilahiyat okuyor. Bu arada KYK yurdunda kalıyorum. Geçen dönem böyle etkinliklerimiz oluyordu işte. Diyanet'ten görevlilerle toplanıyorduk. Hani birkaç soru cevap yapalım dedik. Merak ediyordum fikirlerini, hani tartışmak istemiştım açıkçası. Mesela onların verdiği cevaplar beni tatmin etmedi. Çünkü ben başka şeyler soruyorum, onlar bana başka şeyler söylüyor, başka yerlere çekiyorlar. Hocam o değil diyorum. Sorduğum soru bu değil, bununla alakalı bir durum değil. Herhalde diyanete bağlı oldukları için çok fazla konuşamıyorlar, rahat olamadılar diye düşünüyorum. Cevap alamamıştım yani.*

MTB_24: *Aile. Muhafazakar bir aileye sahibim. Çoğu zaman sorularıma cevap verirler. Çoğu akşamları da sohbetimiz din ile alakalıdır. Özellikle televizyonda Kabe kanalı açıktır akşamları. Yani olduğu kadarıyla sorularıma cevap verirler.*

Araştırmaya katılan gençlerin sosyal medyayı ve interneti kaynak olarak gördükleri ancak, ölüm ve ölüm sonrasıyla ilgili kesin bilgi kaynağı yerine bilgiyi teyit etmek amaçlı kullandığı tespit edilmiştir. Buna ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

NP_23: *İlkin aile, daha sonra işte internet. Ne kadar çabuk ulaşabilirsem mantığıyla düşündüğüm için genellikle önce aileye, sonra internet, sosyal medyaya bakarım.*

HC_20: *Aile ve sosyal medyadan. Kur'an okumayı bilmediğim için, hani daha çok mealinden bilgi alabiliyorum. Aileme sorup sosyal medyadan da bakıyorum. En çok aldığım bilgi oradan oluyor genelde.*

Katılımcıların bir kısmı diğer başlığı altında ölüm ve sonrasıyla alakalı sorularına başka kaynaklardan yanıt aradıklarını ifade etmişlerdir. Buna ilişkin cevaplara aşağıda yer verilmiştir:

KG_19: *Bazen bazı sorularımıza cevap bulamadığımız zaman dost ahbab işte büyük abilerimizden aldığımız, öğrendiğimiz cevaplar oluyor. Ben Risale i Nur okuyorum bazen. Eski dönemde kalan o yazının, o dilin çok anlaşılır olmamasından dolayı, bunu*

daha iyi bilen abilerimizden daha güzel bir şekilde, açıklayıcı bir şekilde öğrenmeye çalışıyorum.

ST_23: Kur'an ve Sünnet aslî kaynaklar ama sadece Kur'an ı Kerim olarak değil, daha çok kendi gözlemim olarak diğer ideolojik düşüncelere bakarım. Kurum aramam, taraflı şeyleri de sevmem açıkçası. Objektif okuma, çapraz okuma çok önemli bence Yani sonuçta geçmişten beri gelmiş bilim dalları var, felsefi ideolojiler var, yerleşmiş, araştırılmış kaynaklar var. Onlara da bakarım.

Katılımcılardan biri ise ölüm ve ölüm sonrası ile ilgili sorularına yanıt ararken arkadaşlarına danıştığını, onların verdiği bilgilerin yeterli olduğunu ifade etmiştir. Buna ilişkin şu şekildedir:

ED_22: Çünkü arkadaşlarla bizim sabah saat 8'den akşam 5'e kadar bir eğitimi sürecimiz var. Hastalara falan bakıyoruz. Yani çoğunlukla onlarla birlikte oluyoruz. Onların içinde zaten din bilgisi yüksek olan arkadaşlarımız var. Onlarla birlikte istişarelerde bulunuyoruz.

4.6. Araştırmanın Altıncı Alt Problemine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın altıncı ve son alt problemine ilişkin katılımcılara ‘Ölüm ve ölüm ötesi hayata dair bir din eğitime ihtiyac var mıdır? İhtiyacın temelinde ne yatmaktadır?’ sorusu sorulmuş ardından katılımcıların fikirlerine başvurulmuştur. Katılımcıların ölüm ve din eğitimi ile ilgili müstakil olarak hazırlanmış bir din eğitimi gerekli mi sorusuna verdikleri cevaplar tablo 4.9’da sunulmuştur.

Tablo 4.9. Ölüm ve Din Eğitimi ile İlgili Müstakil Olarak Hazırlanmış Bir Din Eğitiminin Gerekliliği

Gereklilik Durumu	f
Gerekli	21
Kararsızım	4
Gerekli Değil	1

Tablo 4.9’ dan da anlaşılaçağı üzere katılımcıların dörtte üçünden fazlası ölüm ve din eğitimi ile ilgili müstakil olarak hazırlanmış bir din eğitiminin *gerekli* olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılardan dördü *kararsız* olduğunu biri ise ölüm eğitiminin verilmesinin *gerekli olmadığını* belirtmiştir.

Katılımcılar ölüm ve ölüm sonrası ile alakalı bir din eğitimi verilmesinin gerekliliğini ve bunun önemini ölümle ilgili deneyimlerinden sonra fark ettiklerini belirtmişlerdir. Bu ihtiyacın ortaya çıkmasında deprem, yakın birinin kaybı gibi durumların etkili olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların ölüm ve din eğitimi ile ilgili müstakil olarak hazırlanmış bir din eğitiminin gerekliliğine ilişkin fikirleri ise şu şekildedir:

NI_22: Bence ölüm ve sonrası ile ilgili bir eğitim gereklidir. Tamam, yüzeysel bir bilginiz var ama biz tam bir şekilde bu konu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz.

RP_24: Evet. Buna özellikle yaşadığımız deprem sonrası kesinlikle ihtiyaç duyulduğunu söyleyebilirim. Çünkü ben deprem sonrasında sahada aktif olarak görev yaptım 2 yıl boyunca. Ölüm ve sonrasıyla ilgili bir dini eğitime insanların çok fazla ihtiyaç duyduğunu görüyorum. Özellikle çocuklarda. Çünkü küçük çocuk ebeveynlerini kaybettiği zaman onların yokluğunu, ona bakan diğer bakıcı olan kişiler anlatamıyorlar, aktaramıyorlar. Çocuk kendi içerisinde sürekli bir boşluk hissine kapılıyor. Ölüme dair bilgisi de yok.

MT_21: Bence ölümle alakalı müstakil olarak hazırlanmış bir eğitim verilmeli. Evet ama bu din bağlamında verilmemeli. Hani ve bence verilen eğitim ölene ne olduğuyla alakalı değil de kalana ne olduğuyla alakalı olmalı işte. Yas süreci nedir, nasıl atlatılır, nasıl daha sağlıklı atlatılabilir ya da yas sürecinde olan birine nasıl davranmalıyız? Bence bu da çok kıymetli bir bilgi ve ben toplumumuzda bunun eksikliğini çok fazla görüyorum.

Bazı katılımcılar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ise ölüm ve ahiret konularının geçirildiğini ve din eğitimcileri tarafından bu konuya gereken önemin gösterilmediğini ifade etmiştir.

FB_24: Bence kesinlikle verilmeli. Cennet cehennem algısı eğitimi yeterli şekilde değil, bence okullarda verilmiyor. Biz yeteri anlamda özellikle ilkokulda ve ortaokulda almadık. Çünkü ağaç yaşken eğilir demişler. Yani liseye geldikten sonra bir ergeni bu konulara ikna etmek çok zor bence. Ama ben hatırlıyorum, din derslerinde genelde hep spesifik, basit şeyler işlenip işlenirdi ve geçilirdi. Yani bizde çok bir şey oluşturmazdı. Bu konu hakkında artık seçmeli ders olabilir ya da ana dersin, din kültürü dersinin içine konu olarak entegre edilebilir. Ayı bir ünite olarak mesela verilebilir.

EM_21: Gerekli olduğunu görüyorum. Yani insanlar çeşitli yoldan öğrenmeye çalışıyorlar. Hani ben şu yönde düşünüyorum mesela. Yani devletin müfredatının bu yönde yeterli olmadığını düşünüyorum. O yüzden keşke devletimiz bu yönde yeterli eğitimleri hazırlasa da insanlar başka yerlerden öğrenmek zorunda kalmasa.

Ölüm eğitiminin verilmesinin gerekliliğine yönelik soruya yanıt olarak katılımcılardan dördü *kararsız* olduğunu bir katılımcı ise ölüm ve ölüm sonrasında yönelik bir eğitimin gerekli olmadığını ifade etmiştir.

ED_22: Yani bence verilmeli de verilmemeli de. Yani Çünkü insan doğar, büyür, gelişir ve ölür. Sonuç olarak bu ölümden sonrası nasıl bir yaşam bizi bekliyor, belki yaşam olmayacak, belki sadece cesedimiz toprağa karışacak, gidecek. Bunu bilmediğimiz için insanlar bu konuda biraz daha bilinçlendirilmeli. Türkiye'de yani İslam dinine bağlı olan kişiler diyor ki cennet cehennem var, genel bir bilgi var. Bu kadar sadece. Bence bu sebeple verilmeli ama dini kendilerine göre yorumladıkları için ondan dolayı şey. Kendi bakış açılarını dayattıkları için verilmemesi gerektiği çekincem var.

AI_22: Yani bunda kararsızım. Çünkü şu an verilen din eğitimi içerisinde belli bir bölüm var. Bu tamamıyla yeterli mi sorusu var. Baktığımızda evet tamamen yeterli değil ama biraz daha desteklenirse yeterli olabileceğini düşünüyorum, yani tamamen müstakil bir şekilde ölüm ve ahiret hayatı eğitiminin bu eğitim sisteminde gerekmediğini düşünüyorum. Eksik var ama. Yani şu an hazırda olan din eğitiminin bu konuda daha da desteklenmesinin daha doğru olacağını düşünüyorum. Yani müstakil yerine şu an olanın desteklemesi daha doğru.

BI_23: Bence böyle bir eğitime ihtiyaç yok. İnsanlar zaten ölümün bilincinde. Müstakil bir eğitime gerek olduğunu düşünmüyorum. Din derslerinde yeterli bilgi verildiği sürece fazlasına gerek yok bence.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Üniversite çağındaki 18-25 yaş aralığında olan genç bireylerin ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin tasavvurunu din eğitimi bağlamında inceleme amacıyla yürütülen araştırmanın bu bölümünde literatürden elde edilen bilgilerle yapılan nitel araştırma ile sonuçları arasındaki ilişkiye ve önerilere yer verilmiştir.

5.1. Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın bu bölümünde nitel verilerden elde edilen bulgular araştırmanın alt problemleri ve amaçlarına uygun şekilde incelenen literatür ile karşılaştırılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulguların sonuçlarına aşağıda yer verilmiştir.

Gençlerin ölüm ve ölüm ötesi tasavvuru ile din eğitiminin ilişkisini incelemeye çalışan bu araştırma sonucunda bireyler ölüm ve ölüm sonrası anlayışlarının oluşmasında din eğitiminin etkisinin olduğunu düşünmektedir. Örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitiminin yeterli olmadığını ve gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini ifade etmektedirler. Katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi tasavvurun oluşmasında ailenin önemli bir role sahip olduğunu belirtmektedir. Bireyler ölüme yönelik ilk öğrenmelerini ve sorgulamalarını ailede yaşadıklarını, ailenin bu konudaki olumlu tutumunun ölüme ve sonrasına ilişkin anlayışlarının oluşmasında oldukça etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca katılımcılar din eğitimi vermekle mükellef olan çalışanların bakış açılarından dolayı olumsuz etki yaratabileceklerini ifade etmişlerdir. Bilhassa din eğitimcilerinin olumlu bir tutum sergilemeleri aksi takdirde ölüm korkusunu daha da tetiklemeye ve kaygıyı arttırmaya kadar sonuçlar ortaya çıkabileceğini belirtmişlerdir.

5.1.1. Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

- a. Katılımcılara ölüm olgusuna ilişkin düşünceleri sorulmuştur. Araştırmaya katılan bireyler ölümü çoğunlukla bir '*son, yok oluş, veda, geçiş kapısı*' olarak tarif etmiştir. İslami İlimler Fakültesi öğrencilerinin ölümü '*kavuşmak, düğün, güzel bir hayata geçiş*' gibi ifadelerle daha olumlu şekilde tanımladıkları görülmüştür. Nitekim İslam düşünce geleneğini incelediğimizde Mevlana hazretlerinin ölümü '*şeb-i aruz*' (düğün gecesi) şeklinde tarif ettiği

görülmektedir (Yakıt, 1989). “*Sonsuzluk*” ve “*Umut*” temalarında dile getirilen kavuşma, yeniden dirilme, düşün, ebediyet gibi kavramlar, İslam inancındaki ahiret inancının bireylerin söylemine yansıdığını göstermektedir. Bu da, alınan din eğitiminin ölüme yalnızca bir “son” olarak değil, aynı zamanda *ilahi bir sürecin başlangıcı* olarak bakılmasına katkı sunduğunu göstermektedir. Ancak “*Korku*”, “*Bilinmezlik*” ve “*Ayrılık*” temalarında ifade edilen tedirginlik, yalnızlık, kararsızlık ve yok oluş gibi olumsuz çağrışımlar, din eğitiminde ölümle yüzleşmeye yönelik bir yaklaşımın eksik kaldığını da işaret etmektedir. Bu durum, mevcut din eğitiminin bilgi aktarımı temelli yapısının bireyde yeterli manevi doyumu sağlayamadığına işaret edebilir (Küçük, 2014; Gündüz, 2020). Katılımcılardan bir kaçı ise ölüm hakkında konuşmaktan çekindiklerini ve ölümü daha az düşünmeye gayret ettiklerini ve ancak bu şekilde günlük hayatlarına devam edebileceklerini belirtmişlerdir. Günümüzde bireylerde sıklıkla rastlanan savunma mekanizmalarından biri olan ölümü düşünmeme veya bastırma bireyi kendini günlük hayatın işlerine kaptırmaya ve hayatı yoğun bir şekilde yaşamaya yönlendirmektedir (Hökelekli, 2008). Bazı öğrenciler ölümü ‘*fizyolojik bir durum, bilinç kaybı, organların işlevini yitirmesi*’ şeklinde tarif etmiştir. Sağlık alanında öğrenim gören katılımcıların ölümü hayatın doğal bir parçası olarak tanımladıkları görülmüştür. Bulgulardan hareketle katılımcıların İslami İlimler Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerin ölümü daha olumlu ifadelerle tanımladıkları belirlenmiştir.

- b. Katılımcılara ölüm sonrası ve ahiret hayatına ilişkin düşüncelerini ifade etmeleri istenmiştir. Katılımcıların ölüm ötesine dair düşünceleri ‘*sonsuzluk, bilinmezlik, hiçlik, umut*’ başlıkları altında temalara ayrılmıştır. Sonsuzluk teması altında katılımcılar ebediyet ve sonsuz bir dünya vurgusu yapmışlardır. Hesap başlığında genel olarak ölüm sonrası tasavvuru cennet ve cehennem, adalet, karşılık ve ödül-ceza yeri olarak ifade edilmiştir. *FB_24* kodlu katılımcı özellikle yaşanan Gazze soykırımına atıfta bulunarak, bu ve bunun gibi acı durumların karşılığının bu dünyada olmasa da ahrette muhakkak karşılık bulacağını ve bunu bilmenin kendisini psikolojik olarak rahatlattığını belirtmiştir. *YB_23* ise bu şekilde bir adalet mekanizmasının Allah’ın yüceliğine yaraştığını, bazen inançsızlığa meyledebileceği durumlar olsa bile,

ölüm sonrasında cennet ve cehennem olmasının ona zihnen iyi geldiğini ifade etmiştir. Nitekim “öbür dünyada adaletin yerini bulacağına yönelik görüşler, bireylerin toplumsal adaletsizliklere karşı teselli bulduğu bir dinî bağlamın varlığına işaret etmektedir (Berger, 1967; Yavuz, 2018). Sonuç olarak katılımcılar ölüm ve ölüm sonrasına dair tasavvurunu ifade ederken, geçmiş öğrenmelerinin etkisinde kaldıklarını belirtmişlerdir. Ölüm sonrasında belirsizlik ya da bilinmezlik içermesinin onun kötü bir yer olmasından ötürü olmadığını ifade etmişlerdir.

- c. Araştırma bulguları bireylerin ölümle ilgili algılarını büyük oranda dinî inançlara dayandığını gösterse de, bu süreçte ölüm eğitimi olarak ifade edilebilecek daha bütüncül bir eğitimin eksik olduğunu göstermektedir. Ölüm eğitimi, yalnızca ölüm sonrası hayata dair dini bilgi vermeyi değil; aynı zamanda bireyin *ölüm gerçeğiyle yüzleşmesini, yas sürecini yönetmesini ve ölüm kaygısıyla baş etmesini* sağlamayı da kapsar (Kübler-Ross, 1969; Corr, 2012).

5.1.2. Araştırmanın İkinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın ikinci alt probleminde “*Katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair algılarının oluşmasında din eğitimi, aile, arkadaş çevresi, görsel ve sosyal medya nasıl bir rol oynamaktadır?*” Sorusu sorulmuştur. Bu alt probleme ilişkin sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

- a.) Katılımcıların ölüm ve ölüm ötesine dair düşüncelerinde ‘*aile*’ (%88) ve ‘*din eğitimi*’ (%64) en belirleyici iki faktör olmuştur. Katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi hayat tasavvurlarında ilk sırada *aileyi* belirleyici bir etken olarak göstermiştir. Bu bulgu, Köylü’nün (2004) çalışmasında çocukların ölüm anlayışında yaş, deneyim ve aile çevresinin önemli rol oynadığına dair tespitleri ile örtüşmektedir. Aile, bireyin dini inançlarını şekillendiren ilk sosyal çevre olduğundan, ölüm algısının erken yaşta nasıl oluştuğu üzerinde temel etkindir. Bireyin dini dünya görüşünün aileden başlayarak şekillendiğini okul ve yaygın din eğitimi ile pekiştirildiğini göstermektedir. Özellikle aile, çocuklukta ve gençlikte ilk dini değerlerin aktarıldığı alan olması açısından *birincil sosyalizasyon* alanı olarak kritik bir rol üstlenmektedir (Berger &

Luckmann, 1966). Ancak bu bilgi aktarımları genellikle *dini geleneğin yorumları* çerçevesinde şekillendiği için, bazen *korku temelli veya eksik bir ölüm algısına* da neden olabilmektedir. Katılımcıların görüşleri incelendiğinde; medya, arkadaş çevresi gibi çevresel etkilerin daha sınırlı kaldığı görülmüştür.

- b.) Katılımcıların din eğitiminin yeterliliği konusunda ise çoğunlukla, ölüm ve ölüm sonrası konuların duygusal ve psikolojik boyutlarının eksik işlendiğini, içeriklerin daha çok ritüellere (örneğin; cenaze namazının kılınışı) odaklandığını belirtmiştir. Katılımcılardan *RP_24*: “Öğretmenler çocukların korkabileceğini düşünüp yeterince açıklayamıyor. ”Burada, öğretmenlerin çocukların *psikolojik dayanıklılığına zarar verme endişesiyle* ölüm konularını işlememeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, bireylerin ölüm olgusu karşısında bilgisiz ve hazırlıksız kalmalarına neden olabilir. Aynı zamanda bu tutum, korkunun pekişmesine de zemin hazırlayabilmektedir. Bu durum din eğitiminde pedagojik ve psikososyal boyutların ihmal edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin müfredatı incelendiğinde, katılımcıların görüşlerini doğrulayan bir sonuçla karşılaşılmaktadır.
- c.) Katılımcıların görüşlerinden elde edilen bulgulara göre ‘*din eğitimi*’ ikinci sırada yer almakla birlikte, içeriksel yeterliliğine ilişkin eleştiriler araştırmada sıkça dile getirilmiştir. Katılımcılar, özellikle *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB)* derslerinin ölüm konusunu ağırlıklı olarak *ritüellere* odaklayarak işlediğini, ancak ölümün *psikolojik, varoluşsal ve duygusal boyutlarının* yeterince ele alınmadığını belirtmiştir. Bu durum, Şimşek’in (2021) doktora çalışmasındaki bulgular ile benzerlik göstermektedir. Şimşek’in araştırmasında da DKAB öğretmenlerinin ölüm konusunu işlemekte yetersiz kaldıkları, konunun çocukların gelişimsel düzeyleri göz önünde bulundurularak işlenmediği ve öğrencilerde merakla karşılanan bu alanın pedagojik yaklaşımlarla desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.
- d.) Bununla birlikte, Barton (1972) ve Leviton (1977) gibi ölüm eğitimi literatürünün öncülerinin, ölüm eğitiminin bireyin yaşamını daha anlamlı kılma

ve ölüm kaygısını azaltma işlevine dikkat çektikleri göz önüne alındığında, Türkiye’deki din eğitiminin bu anlamda oldukça sınırlı bir etki sunduğu görülmektedir. Eğitim daha çok ahlaki kuralları, ritüel bilgileri (ör. cenaze işlemleri) aktarmakta, ancak bireyde *varoluşsal farkındalık*, *kayıp sürecine psikolojik hazırlık* gibi hedefleri gerçekleştirmekte yetersiz kalmaktadır.

5.1.3. Araştırmanın Üçüncü Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın üçüncü alt probleminde “*Dini öğretiler/kodlar katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hayata dair duygu ve düşüncelerini nasıl şekillendirmektedir?*” Sorusuna yanıt aranmıştır. Bu alt probleme ilişkin sonuçlara aşağıda yer verilmiştir.

- a.) Katılımcıların büyük bir kısmı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ölüm ve ölüm ötesi algılarını ‘*kısmen*’ (14 katılımcı), ‘*tam olarak*’ (8 katılımcı) etkilediğini ifade etmiştir. Olumlu yönde etkilediğini ifade eden *Öİ_25*: “Allah merhametlilerin en merhametlisi... Rahmetim gazabımı aşmıştır... rahmetinden ümit varız.” Bağışlanmayı umduğunu belirtmiştir. Bu ifade, *ilahî merhamet* ve *affedicilik* gibi kavramların bireyin ölüm sonrası yaşama dair olumlu beklentiler geliştirmesine vesile olduğunu göstermektedir. İslami İlimler Fakültesinde öğrenim gören katılımcı, teolojik argümanlara dayanarak ölüm ötesine umutla yaklaşmaktadır.
- b.) Araştırma neticesinde, katılımcıların verdikleri cevapların her zaman olumlu yönde olmadığı belirlenmiştir. Katılımcılar arasında ölüm ve sonrası hakkında yapılan dini anlatımların *cezalandırıcı dil kullanımı*, *kabir azabı* gibi korkutucu öğelere odaklanması nedeniyle ölüm kaygısının arttığını belirtenler de mevcuttur. Bazı katılımcılar verilen bilgilerin ölüme yönelik bir korkuya neden olduğunu, ceza odaklı anlatımların umut yerine kaygıyı arttırdığını belirtmiştir. Örneğin, *MT_23*: “Dini eğitim sonrasında daha çok endişe hissettiğimi hatırlıyorum... cehennemliksin tarzında... ceza kısmının doğru şekilde aktarıldığını düşünmüyorum.” Burada ceza teması, bireylerin ölüm ve ölüm sonrası hakkında *ümit yerine korku merkezli bir dille karşılaşmaları* nedeniyle oluşan olumsuz duyguları yansıtmaktadır. Katılımcı, ölüm ve ölüm sonrası hayatta cezanın baskın anlatımının, ölüm sonrası yaşamı umutla değil, korkuyla algılamalarına neden olduğunu vurgulamıştır. Bu durum Tanhan

(2007) ve Arı-İnci & Öz (2009) çalışmalarında vurgulanan ölümle ilgili psikoeğitimin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Tanhan'ın çalışmasında, yapılandırılmış bir ölüm eğitimi programının psikolojik iyi oluşu desteklediği ve ölüm korkusunu azalttığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Arı-İnci & Öz (2009) da sağlık çalışanlarıyla yapılan eğitimlerde kaygının anlamlı düzeyde düştüğünü göstermiştir.

- c.) Araştırma neticesinde, '*endişe*' teması altında *ceza*, *kabir azabı* ve *ibadet eksikliği* gibi kodlar, '*umut*' teması altında ise, *bağışlanma*, *tövbe*, *Allah'ın merhameti* gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Katılımcıların ceza, belirsizlik ve kabir azabı gibi olumsuz temaları sıklıkla dile getirmesi, din eğitiminin içeriğinde denge unsurunun eksik olduğunu göstermektedir. Ölüm sonrası hayat anlatırken sadece cezalandırıcı bir yaratıcı imgesine yer verilmesi, bireyin varoluşsal kaygılarını tetikleyebilmektedir. Nitekim, umut teması altında dile getirilen "bağışlanma", "rahmet", "ödül", "tövbe" gibi kavramlar, bireyin ölümle başa çıkmasında *destekleyici* rol oynayabilir. Bu bağlamda, Tanhan ve İnci'nin (2009) ölüm eğitiminin hedeflerinden biri olan "bireye hayatın değerini kavratma" işlevi, geleneksel din eğitiminin eksik bıraktığı bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, din eğitiminde ölüm ve ölüm sonrasının sunulmasında kullanılan anlatım biçiminin duygu düzenleyici etkisinin önemi görülmektedir. DKAB öğretmenleri ile yapılan bir çalışmada bu etkinin önemi göz önünde bulundurularak öğretmenin, ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili kavramları sunarken bazı stratejiler geliştirdikleri ortaya konulmuştur. Öğretmenlerin en çok önem verdikleri hususun anlatım dilinin özenli bir şekilde seçilmesidir. Bu bağlamda kullanılan kavram ve ifadelerin çocuğun korkuya kapılmasına veya umutsuzluk hissetmesine yol açmaması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca iletilen mesajların öğrencinin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor gelişimine uygun olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim okumak ve dua etmek gibi dini pratiklerin, çocuklarda ölüm korkusuna yönelik gelişebilecek olumsuz tepkileri azaltmada işlevsel olacağı belirtilmiştir(Şimşek, 2021).

5.1.4. Araştırmanın Dördüncü Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın dördüncü alt problemi “*Katılımcıların dini ibadet ve pratikleri yerine getirme sıklığı ile ölüm ve ölüm ötesi hayat algısı arasında bir ilişki var mıdır?*” sorusuna cevap aranmıştır. Bu alt probleme ilişkin sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

- a.) Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların büyük bir çoğunluğu günlük yaşamlarında gerçekleştirdikleri dini pratiklerin ölüm ve sonrası hakkındaki düşüncelerini *olumlu* ($f=18$) ya da *kısmen olumlu* ($f=4$) etkilediğini ifade etmiştir. Sadece 4 katılımcı, bu etkinin *olumsuz* yönde olduğunu belirtmiştir. Bu bulgular, dinî yaşantının bireylerin ölüm algısını şekillendirmede etkili olduğunu ve özellikle *dini pratiklerin bireylerde ölüm farkındalığı oluşturduğunu* göstermektedir. Araştırma verileri göstermektedir ki, dua, cenaze törenlerine katılım ve mezarlık ziyaretleri gibi dini pratikler bireylerde ölüm gerçeğini hatırlatmakta ve bu sayede bir içsel muhasebe süreci başlatmaktadır. Katılımcıların ifadeleri, dini pratiklerin bireyde hem *dünyevi meşguliyetlerden uzaklaşma* hem de *uhrevi sorumluluklara yönelme* bilinci oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, *Kİ_22'nin* ifadesinde cenaze törenlerinin dünyevî dalgınlıklardan bireyi uyandıran bir “uyarı” işlevi gördüğü vurgulanmıştır. Puchalski (2001) ve Neimeyer (2012) gibi araştırmacıların ölümle baş etmede maneviyatın rolüne vurgu yaptığı literatürle örtüşmektedir. Puchalski'ye göre dini ritüeller bireylerin anlam dünyasında ölüm gerçeğine bir yer açmasına ve ölümle yaşam arasında anlamlı bir bağlantı kurmasına yardımcı olmaktadır. Katılımcıların cenaze törenlerinin kendilerini “kendine getirme” işlevi gördüğünü belirtmeleri, dini ritüellerin *ölüm bilinci* (death awareness) inşasındaki rolünü desteklemektedir (Becker, 1973).
- b.) Olumsuz görüş bildiren katılımcıların ifadeleri, özellikle ölümle travmatik biçimde karşılaşan bireylerde dini pratiklerin dahi rahatsızlık verici çağrışımlara neden olabileceğini göstermektedir. Örneğin *Şİ_21'in* bir yakınının cenaze törenine ilk defa katıldığında yaşadığı deneyim, ölümle ilk yüzleşmenin bireyde derin bir duygusal sarsıntı oluşturduğunu ve dini pratiklerin bu travmayı tetikleyebileceğini ortaya koymaktadır. Bu tür örnekler, *ölüm eğitiminin eksik ya da yetersiz kaldığı* durumlarda bireylerin ölümle ilgili

dini pratikleri anlamlandırmakta zorlandığını göstermektedir. Bu noktada olumsuz etkilenme bildiren katılımcı ifadeleri ise dinin bireysel yaşantılarda nasıl farklı algılandığını göstermektedir. Özellikle travmatik deneyimler (ör. yakın birinin cenazesi) sonrası gelişen kaygı, ölüm eğitiminin sadece dogmatik değil aynı zamanda psikososyal boyutları da içermesi gerektiğini işaret eder (Corr, Nabe & Corr, 2019). Bu bulgu, *ölüm eğitiminin* travma sonrası destekleyici rolü üstlenmesinin önemine vurgu yapmaktadır. Netice itibari ile, ölüm eğitimi bireyin ölümle yüzleşmesini kolaylaştıran, onu psikolojik olarak hazırlayan, travma riskini azaltan bir öğretim alanı olarak önem kazanmaktadır.

- c.) Netice itibariyle, katılımcıların büyük çoğunluğu (18 katılımcı) dini pratiklerin özellikle dua etme ve cenaze törenlerine katılma gibi pratiklerin, ölüm ve ölüm sonrası hakkında olumlu bir bilinç oluşturduğunu ifade etmiştir. İbadetler, katılımcılara hem ölümün kaçınılmazlığına dair bir farkındalık hem de ahiret umuduna dair ruhsal bir destek sağlamaktadır. Olumsuz deneyimlerini belirten katılımcıların çoğu ise travmatik ölüm tecrübeleri (yakın kaybı, morg deneyimi vb.) yaşayan kişiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

5.1.5. Araştırmanın Beşinci Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın beşinci alt probleminde “*Katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili sorularına hangi kaynaklardan cevap aramaktadır?*” soruna yanıt aranmıştır. Bu alt probleme ilişkin sonuçlara aşağıda yer verilmiştir.

- a.) Katılımcıların en çok başvurdukları kaynaklar *Kur'an-ı Kerim ve Sünnet* (15 katılımcı) ilk sıradadır. Bunu aile (13 katılımcı) ve internet/sosyal medya (6 katılımcı) takip etmektedir. Sosyal medya ve internete başvuran katılımcıların ölüm ve ölüm ötesi hakkında daha çok ön bilgi edinme ya da doğrulama amaçlı başvurdukları belirlenmiştir. Katılımcılardan bazıları, özellikle bazı din adamlarına güvensizliklerini dile getirmiş, ölüm hakkında çelişkili denebilecek bilgilerin kafa karıştırıcı olduğunu ifade etmiştir. Dini bilginin kaynağı konusunda hem güven hem sorgulayıcılığın birlikte var olduğunu söylemek mümkündür. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu (15 kişi), ölüm ve ölüm sonrası sorularına *Kur'an-ı Kerim ve Sünnet* üzerinden cevap aradığını belirtmiştir. Bu tercih, gençlerin hâlâ dini bilgiye ulaşmada geleneksel

kaynakları meşru bilgi kaynağı olarak gördüklerini göstermektedir. Ancak bu tercihin altında yatan motivasyon sadece geleneksel değil; aynı zamanda *bilgi kirliliğinden kaçınma ve güvenilirlik arayışı* şeklinde kendini göstermektedir:“...çok ciddi bir dini bilgi kirliliği olduğunu düşünüyorum...” (MT_22). Bu ifadeden yola çıkarak, ölüm eğitiminin içeriği hazırlanırken *metin merkezli fakat rehberlik odaklı* bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği ifade edilebilir. Kur'an-ı Kerim ve sünnet gibi temel kaynaklara dayalı bilgi aktarımı, *yorumlama becerileriyle desteklendiğinde* daha işlevsel hale gelecektir. Aksi durumda, katılımcının da belirttiği gibi, tefsir ve meal gibi kaynaklar öğrenciler için karmaşık ve ulaşılmaz olabilmektedir.

b.) *Aile*, 13 katılımcı tarafından başvurulmuş ikinci önemli kaynak olarak belirtilmektedir. Bu durum, *ölüm ve ölüm ötesinin* ilk kez ve en güvenli biçimde aile ortamında gündeme geldiğini göstermektedir. Özellikle muhafazakâr aile yapısına sahip bireylerde, ev içi dini sohbetlerin ve dinî yayınların bu konuda önemli bir sosyalleşme aracı olduğu anlaşılmaktadır:“...televizyonda Kabe kanalı açıktır akşamları.” (MTB_24). Bazı katılımcılar aileden edindikleri bilgileri internetle teyit etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu da ölüm eğitimi hazırlanırken *aile ile iş birliği içinde* geliştirilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Katılımcıların 6'sı *internet ve sosyal medyayı* bilgiye ulaşma aracı olarak kullanmaktadır. Ancak bu kullanım genellikle *doğrudan bilgi kaynağı olarak değil, hızlı teyit ve araştırma platformu* olarak tanımlanmıştır. Bu sonuçlar, günümüz toplumunda dinî bilginin bireysel, parçalı ve çoğulcu biçimlerde edinildiğini savunan *Davie (2007)* ve *Heelas & Woodhead (2005)* gibi araştırmacıların yaklaşımlarıyla paralellik göstermektedir. Özellikle internetin ve sosyal medyanın bilgiye erişimde hız kazandırmasına rağmen, katılımcıların bilgileri “teyit” amacıyla kullanması, epistemolojik güvensizlik algısına işaret etmektedir (Bauman, 2001).

c.) Katılımcıların yalnızca 5'i din adamlarını birincil bilgi kaynağı olarak tanımlamıştır. Bunun nedenlerinden biri, *dini otoritelerin sorulara yeterince açıklayıcı ve özgür biçimde cevap vermediği* algısıdır. YB_23'ün ifadesi açıklamayı desteklemektedir. Bazı katılımcılar ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili

sorularına *Risale-i Nur* gibi klasik metinler, felsefi eserler ya da bireysel kanaat önderleri üzerinden cevap aradıklarını belirtmiştir. Bu durumdan yola çıkılarak, gençlerin dini bilgiyi mutlak değil, karşılaştırmalı ve çoğulcu bir perspektifle değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Katılımcıların bazıları ölümle ilgili referanslarını felsefi metinler, ideolojik düşünceler ve alternatif dini metinlerle desteklemektedir. Bu da din eğitiminde eleştirel düşünmenin ve kültürel çoğulculuğun önemini vurgulamaktadır (Jackson, 2014). Din eğitiminin mutlak dogmalarla değil, çok yönlü tartışmalara açık bir şekilde yapılandırılması, bireylerin ölüm gibi varoluşsal konularda daha sağlam temellere dayanan kanaatler geliştirmesini sağlayabilir. Araştırma neticesinde İslami İlimler Fakültesi eğitimi alan katılımcıların diğer fakültelerde öğrenim gören katılımcılara kıyasla, referanslara ulaşmada daha eleştirel bir bakış geliştirdiği sonucuna da ulaşılmıştır.

5.1.6. Araştırmanın Altıncı Alt Problemine İlişkin Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın altıncı alt probleminde “Ölüm ve ölüm ötesi hayata dair bir din eğitimine ihtiyaç var mıdır? İhtiyacın temelinde ne yatmaktadır?” soruna yanıt aranmıştır. Bu alt probleme ilişkin sonuçlara aşağıda yer verilmiştir.

- a.) Katılımcıların büyük çoğunluğu (21 katılımcı) ölüm ve ölüm ötesi hayata dair müstakil bir din eğitiminin gerekli olduğunu belirtmiştir. Özellikle travmatik deneyimler (depresyon, yakın kaybı) yaşayan katılımcılar ölüm ve ölüm ötesi konularına dair eğitimin öneminin daha fazla hissedildiğini ifade etmiştir. Nitekim RP_24’ün depresyon sonrasında özellikle çocuklar üzerindeki gözlemlerinden yola çıkarak, çocukların ölümle yüzleştikleri anlarda anlamlandıramadıkları kayıpların ciddi boşluklara yol açtığını göstermektedir. Katılımcılardan MT_21 ise, ölüm eğitiminde ölene ne olduğundan ziyade, ‘kalana ne olduğu’ üzerine perspektifin kazandırılmasını savunmaktadır. Bu görüşten yola çıkarak ölüm eğitiminin yas süreci, baş etme stratejileri gibi unsurları da içermesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ölüm eğitiminin yalnızca teolojik değil, aynı zamanda psikolojik ve etik boyutları da içermesi gerektiği yönündeki ifadeler (örneğin yas süreci, ölen değil kalan kişi perspektifi) literatürde ölüm eğitiminin *disiplinlerarası* bir içerikle sunulması

gerektiği görüşünü desteklemektedir (Corr, Nabe & Corr, 2019). Bu noktada eğitimcilerin ölüm gerçeğini öğrencilerin yaş ve gelişim özelliklerine uygun biçimde işlemesi ve sadece ahiret inancı değil, yasla başa çıkma stratejileri, ölüm korkusuyla yüzleşme gibi psikososyal içerikleri de ele alması gerekmektedir.

b.) Din eğitimi ve ölüm eğitiminin kesiştiği bu noktada ahlaki, duygusal toplumsal sorumluluk boyutlarının da ele alınması gerektiği önerilebilir. Mevcut Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm ve ahiret temalarının yüzeysel işlendiği çoğu katılımcı tarafından ifade edilmiştir. FB_24 gibi katılımcılar özellikle erken yaşlarda bu konuların daha anlamlı ve sistemli işlenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Din eğitiminin mevcut biçiminin ölüm konusunu yüzeysel işlediği, özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm-ölüm sonrası konuların “geçştirildiği” yönündeki eleştiriler, eğitim politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Bu noktada temel din eğitiminin küçük yaşlardan itibaren ölüm gerçeğini pedagojik bir üslupla ele alması önem arz etmektedir (Şimşek, 2021). Bu noktada öneriler arasında:

- Müstakil bir ölüm eğitimi dersi,
- DKAB dersine entegre edilecek yeni bir ünite,
- Seçmeli dersler kapsamında ölüm ve ahiret temalı içerikler vb. yer almaktadır.

Araştırmaya katılan birkaç katılımcı ise, ölüm eğitiminin gerekliliği konusunda kararsız ya da karışık bir tutum sergilemiştir. Bu eğitimin gerekliliğinin kabul edilmesi ile birlikte *dinin özne yorumlarının dayatılmasından* duyulan endişeyi ED_22 adlı katılımcı ifade etmiştir. Benzer şekilde, AI_22 ve BI_23 gibi katılımcılar da mevcut müfredatın desteklenmesi gerektiğini savunarak müstakil bir eğitime gerek olmadığını ifade etmiştir.

5.2. Öneriler

Katılımcılardan ölüm ve ahiret tasavvuruna dair elde edilen bulgular doğrultusunda ebeveynler, eğitimciler için öneriler sunulmuştur.

5.2.1. Ebeveynler İçin Öneriler

1. Araştırma bulgularında gençlerin ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili sorularına en çok başvurdukları ikinci kaynak aileleri olmuştur. Bu durum, aile içindeki dinî iletişimin önemine işaret etmektedir. Ebeveynler çocuklarının ölümle ilgili meraklarını bastırmak yerine yaşlarına uygun, güven verici ve açıklayıcı bir dil kullanarak bu konularda açık iletişim kurmalıdır. Aile içi dinî ve varoluşsal sohbet ortamları desteklenmelidir.
2. Yakın kaybı yaşayan çocuklarda ölüm algısı travmatik bir boyut kazanabilir. Bu noktada aile üyeleri, çocuklara ölüm gerçeğini korkutucu ya da cezalandırıcı bir üslupla değil; anlamlı, dengeli ve ruhsal gelişimlerine uygun bir biçimde aktarmalıdır. Gerekirse bu süreçte alan uzmanlarından (psikolojik danışman, ilahiyatçı) destek alınmalıdır. Çocukların ölümle ilk karşılaşmalarında destekleyici olunmalıdır.
3. Medya ve dijital içeriklerin denetiminde rehberlik edilmelidir. Gençlerin sosyal medya ve internet üzerinden ölümle ilgili bilgiye ulaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Ebeveynler, bu süreci yasaklayıcı değil rehberlik edici bir yaklaşımla yönetmeli, bilgi kirliliğini fark ettirerek güvenilir kaynaklara yönlendirmelidir.
4. Her birey farklıdır. Ebeveynlerin çocuğun ölüm ve sonrasıyla alakalı sorduğu sorulara karakter özellikleri ve yaşına uygun yanıtlar vermesi gerekir.
5. Ebeveynlerin ölüm ve ölüm sonrasına dair konuşmalarda net ve anlaşılır bir üslup kullanmaları gerekmektedir. Çocukların ölümle ilgili sordukları soruları geçiştirmemeli, korkutucu ve baskılayan bir tutum yerine yapıcı, ılımlı bir tutum sergilemelidir. Ölüm konusu ile ilgili sorulara baban cennete gitti, Allah onu yanına aldı, iyi insanlar erken ölür vb günü kurtaran ifadeler kullanılmamalıdır.

5.2.2. Eğitimciler İçin Öneriler

1. Araştırma katılımcıları, mevcut din eğitiminde ölüm konularının yüzeysel ve yetersiz biçimde işlendiğini belirtmiştir. Bu sebeple, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm, ahiret, yas süreci ve manevî baş etme yolları gibi alt

başlıklar müfredata sistematik biçimde dâhil edilmelidir. Ölüm eğitimine dair her eğitim düzeyinde ve ilgili kurumlarda program geliştirilmesi gerekmektedir.

2. Eğitimciler ailelerle işbirliği yapmalı, aile ortamında da bireyin gelişimi izlenmeli ve desteklenmelidir. Eğitimciler bu işbirliği ile öğrencilere sağlıklı bir ölüm tasavvuru kazandırma noktasında bütüncül bir destek sunabilirler.
3. Müstakil bir “Ölüm ve Din Eğitimi” modülü geliştirilmelidir. Gerek örgün din eğitimi gerekse yaygın din eğitimi (camiler, yurtlar, gençlik merkezleri vb.) kapsamında, gençlerin gelişim düzeylerine uygun olarak ölüm konusunu bütüncül biçimde ele alan eğitim materyalleri hazırlanmalı ve uygulanmalıdır.
4. Ölüm konusu gibi öğretimi zor konuların anlatımı noktasında eğitimciler yumuşak bir tarzda Allah’ın merhametini vurgulamalı, bireylerin ümit var olmalarına yardımcı olmalıdır. Din eğitimi veren öğretmen ve din görevlileri, ölüm ve yas gibi hassas konuları pedagojik olarak nasıl ele alabilecekleri konusunda hizmet içi seminer ve rehberlik programlarıyla desteklenmelidir. Bu programlarda sadece teolojik bilgi değil, aynı zamanda psikolojik dayanışma, empati ve kriz yönetimi becerileri de kazandırılmalıdır.
5. Bilişsel ve duyuşsal gelişimleri dikkate alınarak ölüm ve ölüm sonrası ile ilgili ayet ve hadisler kullanılmalı, kıssaların anlatımına başvurulmalıdır. Soru-cevap, beyin fırtınası, hikayeleştirme gibi yöntemler ile ölümün anlatımı desteklenmelidir.

5.2.3. Araştırmacılar İçin Öneriler

Araştırmanın literatür taraması sonrasında ölüm ve ölüm sonrasına yönelik din eğitimi alanında yeterli çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu alana katlı sağlayacak araştırmacılara yardımcı olabilmesi için aşağıda bazı öneriler sunulmuştur:

1. Bu çalışmanın katılımcılarını üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Bundan sonrayapılacak olan çalışmalarda farklı örneklem gurupları ile araştırmalar yapılabilir.

2. Katılımcı sayısının 26 kişiden oluşması araştırmanın sınırlılıklarından birisidir. Yapılacak araştırmalarda katılımcı sayısının daha yüksek olduğu bir örneklem grubu ile çalışılmasının daha isabetli olacağı öngörülmektedir.
3. Araştırmanın verilerine nitel araştırma yöntemleri kullanılarak ulaşılmıştır. Ancak ölümle ilgili bireylerin algısını daha derinlemesine anlamak için nicel araştırma yöntemlerinin de yer aldığı çalışmalar yapılabilir. Ölçeklerle zenginleştirilmiş çalışmalar bireylerin ölüm ve ölüme dair algılarını nasıl geliştirdiklerine dair zengin iç görüşleri araştırmacıya sunabilir.
4. Ölüm konusunun bireylere aktarılması dini, psikolojik, sosyolojik bir ihtiyaçtır. Ölüm olgunun din eğitimi programlarına nasıl dahil edileceği, içerik ve kazanımların neler olabileceği ve programın nasıl şekillendirileceği araştırmacılar ve alan uzmanları tarafından belirlenebilir.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (1983). *Kişilik bozuklukları ve toplumsal bütünleşme*. (B. Orakçı, Çev.) İstanbul: Say Yayınevi.
- Atkinson, T. L. (1980). Teacher intervention with elementary school children in death-related situations. *Death Education*, 4 (4), 149-163.
- Ayan, D. (1999). Deprem: ölümün jeo-sosyolojik ontolojisi üzerine. *Düşünen Siyaset*, (4), 89-104.
- Bauman, Z. (2000). *Ölüm ve ölümsüzlük ve diğer yaşam stratejileri*. (N. Demirdöven, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Brown, O. (1996). *Ölüme karşı yaşam-tarihin psikanalitik anlamı*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bulut, M. B. (2017). *Benlik saygısı, dini dünya görüşlerive hayatın amacının ölüm kaygısı üzerine etksinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bölümü, Kayseri.
- Büyükdüvenci, S. (1999). Olabileceğini olmada ölümün yeri. *Düşünen Siyaset Dergisi*, 37-46.
- Corr, C. A. (2000). *Death and dying, life and living*. CA: Wadsworth publishing.
- Coşkun, A. (2010). Peter L. Berger'in modernleşme anlayışı ve din. *Toplum Bilimleri Dergisi* (4), 62.
- Creswell, J. W. (2013). *Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. (M. Bütün & S.B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (1994). *İnsan ve davranışı*. İstanbul: Remzi kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2009). *İnsan ve davranışı: psikolojinin temel kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çevik, Ş. (2002). *Ergenlerde ölüm düşüncesi ve ölüm düşüncesiyle ilgili dini inançlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa.

- Dağ, A., & Badır, A. (2017). Hekim ve hemşirelerin bazı özelliklerinin saygın ölüm ilkelerine ilişkin tutumlar üzerine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10 (4), 186-192.
- Demir, Ş. (1995). *Kuran'ın dünya hayatına bakışı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Diş, S. B. (2018). Modern bir teşebbüs: ölümü inkâr ve ölümle mücadele. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 8(1), 377-393.
- Duman, M. (2011). Phaidon'da ölüm, felsefe ve hakikat. *Felsefe Dünyası Dergisi*, (54), 72-73.
- El-Kindi, Y. b. (2012). *Üzüntüden kurtulma yolları*. (M. Çağrı, Çev.) Ankara: TDV Yayınları.
- Er-Râzî, E. (2004). *et-Tıbbu'r- Rûhânî*. (H. Karaman, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ertufan, H. (2008). *Hekimlik uygulamalarında ölümle sık karşılaşmanın ölüm kaygısı üzerine etkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Farabi. (2011). *Füsus fil hikme* (Aktaran: Hamdi Kalyoncu, Ölümsüzlük İhtiyacı, Boğaziçi. H. Kalyoncu içinde, *Ölümsüzlük İhtiyacı* (s. 20). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Foulquie, P. (1998). *Varoluşçunun varoluşu*. (Y. Şahan, Çev.) İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Freud, S. (1952). *Thoughts for the times on war and death*. Encyclopaedia Britannica: The Major Works Of Sigmund Freud .
- Fromm, E. (2007). *Kendini savunan insan*. İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (2003). *Sahip olmak ya da olmak*. (A. Arıtan, Çev.) İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Garrow, G., & Walker, J. (2001). Existential grup therapy and death. *Adultspan Journal*, 3 (2).
- Gazzali. (2006). *Kimyâ-yı saâdet* . (M. A. Müftüoğlu, Çev.) İstanbul: Çelik Yayınları.
- Gazzali. (1989). *İhyau' Ulumi'd-Din*. (A. Serdaroğlu, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınları.

- Geçtan, E. (2005). *Psikanaliz ve sonrası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gilbert, M. H. (2010). Concepts of death: a key to our adjustment. *Illness, Crisis, & Loss*, (18), 19-36.
- Glass, J. C. (1990). Changing death anxiety through death education in the public schools. *Death Studies*, 31-52.
- Gray, J. (2012). *Yakın dönem batı felsefesinde ölüm fikri. A. Schopenhauer içinde, Ölümün Anlamı* (A. Aydoğdu, Çev., s. 18). İstanbul: Say yayınları.
- Grollman, E. A. (1967). *Talking about death: A dialogue between parent and child*. Boston: Beacon Press.
- Güngör, F. Ş. (2016). Ölüm hakkında çağın felsefi senaryosu: hakikat mi hiçlik mi? *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* (22), 227-240.
- Güngör, F. Ş. (2016). Ölüm hakkında çağın felsefi senaryosu: hakikat mi hiçlik mi?, *Milli Eğitim Bakanlığı Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 231-232.
- Gürer, B. (2020). *Din eğitimi ve öğretimi açısından ahiret bilinci*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2003). Yahudi ve islam metinlerinde insanın yaratılışı ve cennetten düşüş. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (9), 30.
- Hançerlioğlu, O. (1979). *Felsefe ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heidegger, M. (2003). *Metafizik nedir*. (M. Ş. İpşiroğlu, & S. K. Yetkin, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınlar.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve zaman*. (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınları.
- Howitt, D. (2016). *Introduction to qualitative research methods in psychology y (3rd ed.)*. London: Pearson.
- Hökelekli, H. (1992). Ölümle ilgili tutumların dini davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma (II). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (4), 92.
- Hökelekli, H. (1991). Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Hökelekli, H. (2008). *Ölüm, ölüm ötesi psikolojisi ve din*. İstanbul: Dem Yayınları.

- Hökelekli, H. (1992). Ölümle ilgili tutumların dini davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57-85.
- İbn-Miskeveyh. (1983). *Ahlakî olgunlaştırma*. (A. Şener, İ. Kayaoğlu, & C. Tunç, Çev.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İbn-Sina. (1959). *Ölüm korkusundan kurtuluş risalesi*. (M. H. Turan, Çev.) İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası.
- Işık, Z. (2013). *Ebeveyni ölen yetişkinlerde dini başa çıkma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Jung, C. G. (1997). *Ruh ve ölüm*. (E. Gürol, Çev.) İstanbul: Payel.
- Kabataş, B. (2018). *Ölüm kaygısı ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kalyoncu, H. (2011). *Ölümsüzlük İhtiyacı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karaca, F. (2011). *Din psikolojisi*. Trabzon: Eser Matbaacılık.
- Karaca, F. (2000). *Ölüm psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karakuş, G., Öztürk, Z., & Tamam, L. (2012). Ölüm ve ölüm kaygısı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* (21), 44.
- Kastenbaum, R. (2001). *Death, society and human experience*. Needham Heights: Apearson Education Company.
- Kastenbaum, R. (2006). *The psychology of death*. New York: Springer Publishing Company.
- Kawagoe, H. (2000). Death education in home hospice care in Japan. *Journal of Palliative Care*, 3(16), 37-45.
- Kaya. M. (2002). *Ölüm kitabı*. İstanbul: Ark Kitapları.
- Kaya. M. (2013). Platon'da ruh kavramı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), 180-181.
- Koç. M. (2002). Ölüm korkusu üzerine kuramsal açıdan psikolojik bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (6).

- Koç. (2001). *Ölümsüzlük düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koç. (2018). Schopenhauer felsefesinde ‘ölüm’ ve ‘ölüm korkusu’ üzerine değerlendirme. *Dört Öge*, (13), 49.
- Koytak, N. (2008). *7–11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramı ve ölüm kaygısının araştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Köftegöl, Ö. (2018). *Yetişkin bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Köknel, Ö. (1990). *Korkular, takıntılar, saplantılar*. İstanbul: Altın Kitapları.
- Köylü, M. (2014). *Din eğitiminde çağdaş konular*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Köylü, M. (2004). Ölüm olayının çocuklar üzerine etkisi ve ölüm eğitimi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (17), 95-120.
- Köylü, M., & Oruç, C. (2020). *Çocukluk dönemi din eğitimi*. Ankara: Nobel.
- Köylü, M., & Oruç, C. (2023). *Gençlik dönemi din eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kübler Ross, E. (1997). *Ölüm ve ölmek üzerine*. (B. Büyükkal, Çev.) İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Küçük, A., & Tümer, G. (1997). *Dinler tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Lear, J. (2006). *Mutluluk, ölüm ve yaşamın ortak alanı*. (B. Büyükkal, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Leviton, D. (1977). The scope of death education. *Death Education*, 1(1), 41-56.
- Morgan, J. D. (1995). Living our dying and our grieving: historical and cultural attitudes. H. Wass, & A. Neimeyer içinde, *Dying: facing the facts*, New York: Taylor and Francis.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks California: Sage.

- Oktay, A. S. (2019). Kant'ın ölümsüzlük varsayımı bağlamında ölümden sonraki hayatın felsefî gerekçesi olarak ahlak. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 5-26.
- Onur, B. (2014). *Gelişim psikolojisi-yetişkinlik, yaşlılık, ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ospanova, G. (2016). Yunus Emre Divanı'nda ölümü güzelleştiren ifadeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (41), 133.
- Öz, F. (2004). *Sağlık alanında temel kavramlar: kayıp, ölüm ve yas süreci*. Ankara: İmaj İç ve Dış Ticaret Anonim Şirketi.
- Özel, Y., & Özkan, B. (2020). Kayıp ve yasa psikososyal yaklaşım. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12 (3).
- Özkan, S. (2013). *Ölüm felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Öztürk, Z. K. (2010). *Yaşlı bireylerde ölüm kaygısı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı.
- Pattabanoğlu, F. Z. (2015). Senecada ölüm ve felsefe. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 137-158.
- Patton, M. Q. (1987). *How to use qualitative methods in evaluation*. Newbury Park: CA:Sage.
- Pekergil, M. (2009). *Ölüm olgusunun din sosyolojisi açısından değerlendirilmesi: konya örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Piyadeoğlu, Ç. (2021). Popüler kültür odağında bireyin ölümsüz olma arzusu. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* (11), 482-483.
- Platon. (1928). *The phaedo of plato*. (P. Duncan, Çev.) London: Oxford Universty Press.
- Saday, N. (2014). Çocuklarda kanser, ölüm kavramı ve yas. *Acta Oncologica Turcica*, 47 (2), 28. <https://doi.org/10.5505/aot.2014.84803>.
- Salih, M. (1940). *Ruh ve mevt hakkında*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Saruhan, M. S. (2006). İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (47), 24.

- Schopenhauer, A. (2005). *İsteme ve tasarım olarak dünya*. İstanbul: Biblos Kitabevi.
- Spellman, W. (2017). *Ölümün kısa bir tarihi*. (A. B. Pekiner, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Şimşek, V. (2021). *Dkab öğretmenlerine göre din derslerinde ölüm eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Din Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Tanhan, F. (2007). *Ölüm kaygısıyla baş etme eğitiminin ölüm kaygısı ve psikolojik iyi olma düzeyine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Taşpınar, İ. (2003). *Duvarın öteki yüzü: yahudi kaynaklarına göre yahudilikte ahiret inancı*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- TDK. (1988). *Türkçe sözlük* (Cilt II). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, C. (2005). *Ruh ve doğa ötesi bilimleri sözlüğü*. Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Tillich, P. (2014). *Var olmak cesareti*. (F. C. Dansuk, Çev.) İstanbul: Okuyanlar Yayınları.
- Timuçin, A. (2002). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınevi.
- TÜİK. (2024, Aralık 24). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-Istatistikleri-2024-54195> adresinden alındı.
- Uysal, S. (2018). *Din psikolojisi bağlamında ölüm eşiği deneyimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, İstanbul.
- Ünal, M. S. (2011). *Zamansız ölüm: geleneksel ve modern toplum karşılığında ölümün yeri*. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 11 (2), 121-133.
- Walsh, M. H. (1980). *Introducing the young child to the social world*. New York: Macmillan.
- Yakıt, İ. (1993). *Batı düşüncesi ve mevlana*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yakıt, İ. (1989). *Mevlana ve ölüm felsefesi*. Selçuk Üniveristesi Yayınları , 80.
- Yalom. (2006). *Din ve psikiyatri*. (Ö. Arıkan, Çev.) İstanbul: Merkez Kitapları.
- Yalom. (2008). *Güneşe bakmak ölümle yüzleşmek*. Pegasus Yayınları.

- Yalom, (2000). *Varoluşçu psikoterapi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Yapıcı, A. (2013). *Ruh sağlığı ve din: psikososyal uyum ve dindarlık*. Konya: Karahan Kitabevi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2001). Dindarlık ve ölüm kaygısı: tasavvufi yaklaşım ve günümüz üniversiteöğrencileri. *Journal of Religious Culture*, (43), 1-7.
- Yıldız, M. (1998). *Dinî hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yılmaz, H. (2007). *Budist metafiziği*. Ankara: Hece Yayınları.
- Zafer, C. (2019). Ölüm olgusu ve ölümün sosyolojik etkileri. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65-82.

EKLER

Ek 1. Kişisel Bilgi Formu

Kişisel Bilgi Formu

İsim-Soy İsim:

Yaşı:

Okuduğu Fakülte:

1. Cinsiyet:

() Kadın () Erkek

2. Annenin eğitim durumu:

3. Babanın eğitim durumu:

4. Ailenin Gelir Durumu:

Asgari Ücret 20-30 Bin 30-40 Bin 40 Bin ve Üzeri

Ek 2. Bilgilendirilmiş Onam Formu

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER BİLİMSEL ARAŞTIRMA ETİK KURULU BİLGİLENDİRİLMİŞ ONAM FORMU

Araştırmaya Davet ve Amaç Açıklaması

Bu formun amacı, “Gençlerin Ölüm ve Ahiret Tasavvurunun Din Eğitimi Bağlamında İncelenmesi” başlıklı araştırma hakkında sizi bilgilendirmek ve çalışmaya katılımınız konusunda açık rızanızı elde etmektir. Araştırma, İnönü Üniversitesi etik kriterlerine uygun olarak yürütülmekte ve araştırmacı Abide ULU tarafından gönüllü katılımcılarla gerçekleştirilmektedir. Araştırma kapsamında temin edilen tüm bilgiler gizli tutulacak, yalnızca bilimsel analiz ve raporlama amacıyla kullanılacaktır.

Araştırma süresince her türlü soru, görüş ve geri bildiriminiz için aşağıda bilgileri yer alan araştırmacıyla iletişime geçebilirsiniz. Bu çalışmaya katılım tamamen gönüllülük esasına dayanır; dilediğiniz zaman çalışmaya dahil olmama ya da katıldıktan sonra ayrılma hakkına sahipsiniz. Bu formu onaylamanız, bilgilendirilmiş onam verdiğiniz anlamına gelecektir.

Araştırmayla İlgili Bilgiler:

Araştırmanın Amacı: Üniversite öğrenimi gören genç bireylerin ölüm ve ölüm ötesine dair bilgilerini, yine onların görüşlerine göre ortaya koymasını sağlamak ve bu doğrultuda bir din eğitimi verilmesine katkı sunmak araştırmanın temel amacıdır.

Araştırmanın Nedeni: Günümüz modern dünyasında ölüm tabu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm ve ölüm ötesine dair konuşmaların bireyleri rahatsız ettiği bu dönemde, kişilerin ölümle alakalı geçmiş dini öğrenmeleri ile mevcut ölüm tasavvurunun ilişkisi ortaya konulmak istenmektedir. Araştırmamız neticesinde Din eğitimi alanında ölüm konusunun öğretimi ile ilgili istek ve ihtiyaçların tespit edilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca araştırma sonuçlarının ölüm ve ölüm ötesi konularının bireylere öğretimi noktasında, eğitimcilere ve paydaşlara yol göstermesi, özgün ve farklı bir perspektif kazandırması öngörülmektedir.

Süresi: Yaklaşık 1,5 ay (45 gün) olarak planlanmıştır.

Araştırmanın Yürütüleceği Yer: Adıyaman Üniversitesi

Araştırmaya Katılım Onayı:

Katılmaktan beklendiğim çalışmanın amacı, gerekliliği, süresi ve yapılacağı yerle ilgili açıklamaları okudum; bu süreç boyunca üstlenmem gereken sorumlulukları gönüllü olarak üstlendiğimi kabul ederim. Araştırmacı tarafından çalışma ile ilgili ayrıntılı açıklamalar tarafıma sözlü olarak sunulmuş olup, olası faydalar ve riskler konusunda bilgilendirildim.

Bu araştırmaya, herhangi bir baskı altında kalmaksızın, tamamen kendi isteğimle katılmayı kabul ediyorum.

Katılımcının (Islak imzası ile)

Adı-Soyadı:

Ek 3. Veri Toplama Aracı Örneği

Ölüm Tasavvuru Görüşme Formu

Değerli Katılımcılar,

Bu görüşme formu ile üniversite öğrencilerinin ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Görüşme sorularına verdiğiniz yanıtlar “Gençlerin Ölüm ve Ölüm Ötesi Tasavvurunun Din Eğitimi Bağlamında İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında kullanılacaktır. Bu kapsamda görüşme sorularını içten ve doğru olarak cevaplamanız araştırmanın güvenilirliği hususunda önem arz etmektedir.

Katkınız için teşekkür ederiz.

A. Kendinizi kısaca tanıtabilir misiniz?

B. Yakın zamanda bir yakınınızı kaybettiniz mi? Evet ise kimi?

- ☐ Anne/ Baba veya Kardeş
- ☐ Yakın Akraba
- ☐ Arkadaş veya Dost
- ☐ Bir Tanıdık

1. Ölüm ve ölüm ötesi kavramları sizin için ne anlama geliyor, açıklayabilir misiniz?

2. Ölüm ve ölüm ötesine dair düşüncelerinizin oluşmasında hangi faktör/faktörler belirleyici olmaktadır?

- ☐ Din Eğitimi(Okul, Cami vs.)

- ☐ Ailede edinilen öğrenmeler/dini öğrenmeler
- ☐ Toplum
- ☐ Arkadaş Çevresi
- ☐ Sosyal/Görsel Medya
- ☐ Diğer

3.) Din eğitiminde ölüm ve ölüm ötesi konularına yeterince yer verilmekte midir?

- ☐ Hiç katılmıyorum
- ☐ Katılmıyorum
- ☐ Kararsızım
- ☐ Katılıyorum
- ☐ Tamamen katılıyorum

4. Din eğitimi (DKAB), ölüm sonrası hayata bakış açımı olumlu yönde etkiledi.

- ☐ Tamamen Katılıyorum
- ☐ Katılıyorum
- ☐ Kısmen Katılıyorum
- ☐ Katılmıyorum
- ☐ Hiç Katılmıyorum

5. Ölüm ya da ölüm ötesi konusundaki endişelerinizi veya umutlarınızı etkileyen dini inanç ya da bilgileriniz var mı? Bunlar hakkında bilgi verebilir misiniz?

6. Günlük yaşamınızdaki dini pratikler veya ibadetler, (dua, ibadet, cenaze törenleri vb.) ölüm ve sonrası hakkında düşüncelerinizi nasıl etkilemektedir?

7. Ölüm ve ölüm ötesi ile alakalı sorularınıza nerede, hangi kurum, kişi veya mecralarda cevap aramaktasınız?

1. Temel dini eserler (Kur'an, sünnet)

2. Din adamları

3. İnternet/ sosyal medya

4. Aile

5. Arkadaşlar

6. Diğer

8. Ölüm ve din eğitimi ile alakalı müstakil olarak hazırlanmış bir din eğitimi verilmeli mi? Buna ihtiyaç duyuyor musunuz? Fikirlerinizi paylaşın lütfen.

Ek 4. Etik Kurul Onay Raporu

